

ДИСКУСИЈА

О ПОСТАНКУ НАШИХ ДИНАРСКИХ ПЛЕМЕНА, НЕШТО О МАЛОНШИЋИМА, А ОПШИРНО О ПИПЕРИМА

— поводом реферата Ш. Кулишића —

На научном скупу *Предмет и метод изучавања патријархалних заједница и културе народа и народности Југославије*, који је одржан у Титограду, у оквиру дјелатности одговарајућег међуакадемијског одбора при Црногорској академији, поднесено је много реферата различите садржине. Од тих реферата часопис за друштвена питања *Пракса*, који издаје Марксистички центар ЦК СК Црне Горе, објавио је пет реферата поднесених томе скупу. Не бих залазио у питање како је дошло до тога да ти реферати буду прије објављени него што је објављен материјал са тог скупа, а не бих улазио такође ни у питање критерија при одабирању. Не бих уопште сада писао поводом тога, да се један од тих референата не понаша као да има готова неприкосновена научна рјешења тих проблема у свом цепу и да не допушта себи много што-шта што се не може сложити с објективним научним прилогом.

Шпиро Кулишић у своме реферату под насловом *О потреби дијалектичког проучавања нашег родовског система* (Пракса бр. 6/1978, стр. 32—52) подвргао је критици међу осталим гледиштима и моје гледиште о постанку црногорских, брдских и херцеговачких племена, и то нарочито моје схватање улоге катунске организације у процесу постанка тих племена. Његова критика, разумије се, односи се такође на моје схватање постанка сјеверноалбанских племена уколико сам тај проблем додирнуо.

Кулишић заговара „потребу дијалектичког проучавања нашег родовског система“, а за мене каже да сам у објашњењу постанка наших племена направио „апстрактно-схематску конструкцију“ која „не води рачуна ни о битним елементима који сачињавају неко друштво, а још мање о конкретним односима и формацијама у развоју динарског родовског друштва“ (стр. 41 реферата).

Међутим, поред свих тешкоћа које искрсавају при рјешавању проблема постанка наших племена, мислим да ћу некако изаћи на крај с „конкретним односима и формацијама“ кад је

ријеч о развипку племена о којима говоримо. Мало теже ће бити с „дијалектиком“ коју заговара Ш. Кулишић!

Да видимо шта то мени Кулишић пребацује?

Кулишић изједначава гледиште М. Шуфлаја (Šufflay) о постанку сјеверноалбанских и наших племена с оним што ја заступам у рјешавању истог проблема. За Шуфлајево гледиште каже да је „у науци оправдано оцијењено као биолошка (социјални дарвинизам) концепција“. Шуфлајево објашњење, по Кулишићу, нема ослонца ни у историјским изворима ни у народној традицији нити су икакав траг овог процеса затекли испитивачи динарских племена. Пошто је тако етикетирао Шуфлајево гледиште, Кулишић прелази на моје. „Али и поред тога, Бранислав Ђурђев је“ — вели Кулишић — „даље разрадио ову механичку теорију по којој су катунски исекли сеоску организацију“. Из ових података се сигурно види, тврди Ђурђев, да је у другој половини XV вијека један талас катунске организације преплавио дотадашњу сеоску организацију“... Своју тезу о стратификацији катунске и сеоске организације Ђурђев заснива на терминима *катун* и *село*, заправо на бројчаном, квантитативном односу ових назива у дефтеру из 1497. године, и затим на разлици у броју катунa и села кад се упореди овај попис са пописом из 1485. године. Како се из ових бројчаних односа може утврдити разлика између двије „различите организације тешко је схватити“.

Овдје морам стати. Збиља не разумијем о чему то Кулишић говори. Прожимање сеоске и катунске организације у попису из 1497. види се у самом документу. Пописивачи су јасно означили и назвали именима двије различите организације које се прожимају.

„На другом мјесту Ђурђев каже да је“ — наставља Кулишић — „катун био првобитно родовска организација, или да је у најгорем случају у вријеме развитка племена (тачно речено: територијалних заједница које се касније развијају у племена), био бивша изразита родовска организација која је очувала многе своје карактеристике.“ „Овдје се“ — чуди се Кулишић — „нужно намећу питања: како се из класних, територијално-управних јединица могу развити родовске структуре, затим шта конкретно представља катун као бивша родовска организација и како је она *исекла* села?“ (стр. 41 реферата).

Оно што себи допушта Ш. Кулишић, ипак, прелази мјеру. Ја употребљавам израз „територијалне заједнице које се касније развијају у племена“, а Кулишић то претвара у израз „класне, територијално-управне јединице“! По мени су то војнодемократске заједнице које имају своју феудалну компоненту, која се из њих рађа и повезује се наслијеђеним феудалним односима који су у опадању. Али оно што треба нагласити поводом овог јест и то да Ш. Кулишић пориче закључак на основу многих испитаних података у историјској и етнографској траћи само због тога што је, по њему, немогуће да се „из класних, територијално-управних јединица“ развију „родовске структуре“!

Заиста не знам шта да кажем поводом овог Кулишићевог тврђења. Треба, дакле, да не уважим свједочанство народне традиције да је Никша победио „бана“ Утрина који је држао жупу Грачаницу и да не узмем у обзир да 1477. године у тој жупи живи цемат (катун) који се зове Никшићи, да се у оквиру тог катуна развија племе Никшићи. То не смијем, по Кулишићу, због тога што је то „механичка теорија“ о постанку племена. Међутим, кад би то свједочанство о Никшићима било усамљено, па да и послушам Ш. Кулишића!

Иначе на нека питања која Ш. Кулишић са чуђењем поставља дала је одговор наша историјска наука, а понешто сам и ја објаснио. Заиста се, на примјер, чудим кад ме Кулишић пита откуд катунима у попису из 1497. године словенска имена „бар по формацији“, ако су „власи“ главни фактор при образовању наших динарских племена (стр. 41. реферата)!

Кулишић наводи из пописа из 1497. године три катуна у Климентима: Ђоновиће, Љешовиће и Мориће, а не вели да се друга два катуна зову Личени и Гољемади. Он прелази и преко тога да је катун Личени уписан у селу Селце, а да су катуни Ђоновићи, Љешовићи, Морићи и Гољемади уписани у селу Чпаја.¹ Ту се лијепо види стратификација сеоске и катунске организације која се чак изражава у томе да један катун има албанско име, а да је уписан у селу са српским именом, а три српска катуна и један албански уписани су у селу са изразитим албанским именом. Сада знамо из поименичног пописа Климената из исте године, а то раније нисмо сигурно знали, да су три споменута катуна заиста српски катуни, а да су друга два заиста албански. Главари српских катуна се зову: Ђоновића Мираш син Лазаров, Љешовића Нико син Ђонов и Морића Стјепан син Угњешин. Друга два катуна су албанска и главари имају албанска имена. Иначе припадници катуна у Климентима имају српска и албанска имена, али у српским катуинима претежу српска имена, а у албанским албанска.²

Свако мора признати да попис Климената из 1497. године свједочи да катуни нису села. Села се и именима (Селце и Чпаја) разликују од катуна. Катуни, судећи по већини њихових имена, обухватају братства.

Тим новим подацима се потврђује мој закључак да су Кучи и Клименти преткрај XV вијека преплављени српским катуинима који су се доселили. О Пиперима у том погледу биће касније ријечи.

По Кулишићу ја спадам у представнике концепције који „стално западају у неизбјежне противрјечности“ (стр. 41. реферата). А доказ да је тако Кулишић даје овако:

¹ Б. Бурђев, *Из историје Црне Горе, брдских и малисорских племена*, Радови Научног друштва БиХ II, Сарајево 1954, 171—172 (турски текст), 178 (превод).

² С. Пулаха, *Le cadastre de l'an 1485. du Sandjak de Shokoder (Defter-i müfassal-i livâ-i Iskenderiye) II*, Tirana 1974, 385—389 (турски текст).

„Бурђев, на примјер, сматра да назив *братство* за Малоншиће (Малонши) у повељи Бурђа Црнојевића из 1494. године означава катун, као нижу родовску форму, а већ у дефтерима из 1521. и 1523. године објашњава назив *махале* као братства. Дакле, за непуне три деценије имали бисмо мјесто катуна братства. Послије свега тога намеће се кључно питање: како се из катуна, као ниже родовске форме, за кратко вријеме, развила братства, која, по извјештајима свих испитивача, без икакве сумње представљају основну карику у цјелокупној гентилној организацији Црне Горе и Херцеговине?“ (стр. 41—42. реферата). Ту наводи мој рад *Из историје Црне Горе, брдских и малисорских племена*.

У том раду, међутим, кажем да се не може утврдити какву родовску организацију обухвата *катун* прије развитка племена (стр. 183 рада), али кажем да је нижа (тј. мислим мање обухватна) родовска организација него што је племе (стр. 185). Указујем да се Малоншићи у повељи Бурђа Црнојевића од 29. децембра 1494. називају катуном (стр. 186). Затим указујем да су у повељи Бурђа Црнојевића од 14. децембра 1494. године, дакле у исто вријеме кад се Малоншићи спомињу као катун, Голубовићи спомињу да припадају братству *Малонши*, а да се у документу нешто даље спомиње племе *Малоншићи* (стр. 190—191)³. На крају указујем да се Малоншићи и раније 1460. године убрајају међу „*compagnie et cathoni*“. У жељи да не правим пребрзе закључке, а нарочито да не уопштавам прије него што конкретно испитивање то допушта, обазриво, али ипак јасно, указујем да упоређење тих свједочанстава једног са другим показује да је прије него што се образовало племе *Малоншићи* катун *Малоншићи* био заправо у свом основном саставу братство *Малонши(ћи)*. Од тога катуна потиче име племена *Малоншићи* које у дефтерима за Црну Гору из 1521. и 1523. године обухвата *махале Малоншића*, што су заправо братства. Уосталом, то се слаже с оним што је указао П. Шобајић да име племена Малоншићи потиче од катуна *Малензи* (село Маленза у Доњем Загарачу).

Кулишић се у чуду пита како је могуће да се за три деценије из катуна који обухвата једно братство развило племе које обухвата више братстава. Кулишић не вели да их је једнаест, јер се није потрудио да погледа материјал на основу чега изводим закључке. Он мени приписује гледиште као да ја тврдим да су се племена развила из једног катуна као „ниже родовске организације“. Само тако има смисла његова примједба. Али ја не дијелим то мишљење по којем су наша племена настала само пранањем братстава из једног братства. Не мислим да је то главна компонента у постанку наша племена, иако

³ Био сам склон, и сад сам склон, да сматрам да је у том документу споменуто не само братство *Малонши* него и племе *Малоншићи* које је добило име од тог братства. Али допуштам могућност и друге интерпретације: да ријеч *племе* која се у истом документу употребљава заправо може да значи и братство (види нап. 104 на стр. 190 моје расправе *Из историје Црне Горе, брдских и малисорских племена*).

и она постоји, а последије у даљем развоју има важну улогу. Напротив, мислим да је главна компонента у вријеме постанка наших и сјеверноалбанских племена било саплеменавање различитих братстава и остатака сеоске организације унутар територијалне заједнице која се образовала као кнежина или војводство. Територијална заједница Малоншићи имала је у вријеме издавања повеља Ђурђа Црнојевића о којима је ријеч за ђефалију Стефана Малоншића.

Кулишић криво приказује моје гледиште и с друге стране. Нисам рекао да Малоншићи преткрај XV вијека, у вријеме када имамо о њима свједочанства из повеља Ђурђа Црнојевића, нису већ територијална цјелина, услов за процес саплеменавања. Моја интерпретација повеље Ђурђа Црнојевића од 14. децембра 1494. године, у којој се прво спомиње братство *Малонши(ћи)* и затим племе *Малоншићи*, управо хоће да укаже на то да се у таквој формулацији одражава моменат у процесу када још постоји братство *Малонши*, а већ су ту први елементи саплеменавања у племе *Малоншићи*. Касније је име тога братства ишчезло. Ниједна махала у пописима Малоншића у дефтерима из 1521. и 1523, не носи то име. Опрезан сам у интерпретацији повеље Ђурђа Црнојевића од 14. децембра 1494. године, јер израз *племе* који се касније појављује у тексту може да значи исто што и *братство*.

У сваком случају постоји у то вријеме братство *Малонши(ћи)*, а у исто вријеме се *Малоншићи* називају катуном у другој повељи Ђурђа Црнојевића од 29. децембра 1494. године, гдје се именују „24 властеле од околних катунах“. То именовање са таквом формулацијом није случајно. Радило се о потврди међа, а ту се братство *Малонши(ћи)* (или већ зачетна племенска заједница *Малоншићи*) појављује као катунска организација. У случају Малоншића требало би још разјаснити податке о пољу Морања и о својини „свих Малоншића“ који на њему имају дијелове.

Малоншићи се спомињу 1411. заједно са Бјелопавлићима, Озринићима и Мазницама (?). Тада се Малоншићи, као и други, спомињу „с војском“. Међу представницима „*compagnie over comuni*“ на збору у Врањани 1455. налазе се и Малоншићи. Али су Голубовићи на том збору посебно представљени. То указује да каснија заједница Малоншића у то вријеме није још уједињена. Тако је то и са осталим каснијим племенима чија су имена у тај докуменат унесена као „*compagnie over comuni*“. За друга каснија племена (Пипере, Куче, Хоте) да се са више јасноће утврдити да им каснији дијелови 1455. године нису још сједињени.

Малоншићи се 1460. убрајају у „*compagnie et cathoni*“. Из самог тог свједочанства не може се закључити шта су у то вријеме Малоншићи када се питамо шта су они као родовска организација. Као што смо видјели, године 1494. Малоншићи се у једној повељи Ђурђа Црнојевића називају катуном, а из друге повеље, издате само неколико дана раније, излази да су Малонши братство и изгледа да се већ образовала заједница од

више братстава под именом Малоншићи. У сваком случају је Стефан Малоншић 1492. ђефалија међу Малоншићима.⁴ Треба још истаћи да се Малоншићи још 1526. године називају катуном.⁵ А тада постоји племе Малоншићи. Иначе, „село“ Малоншићи, по дефтеру из 1521. године, има 11 „махала“ које му припадају, а нахији Малоншићи припадају још „села“ Црмљани, Зор (?), Калођурђевићи и Заграда.⁶

Кроз читав XVI вијек Малоншићи су организовано племе и у дефтерима се води нахија Малоншићи. Становништво, као и све становништво Црне Горе, којој Малоншићи припадају, сачувало је филурицијски статус стечен доласком Скендер-бега Црнојевића за санџакбега Црне Горе. Тако је уведено и у дефтеру за Дукађински санџак из 1570. године (Başvekâlet arşivi, İstanbul, Tapu-tahrir defterleri Nr. 499) и у дефтеру за Скадарски санџак из 1582. године (Tapu ve Kadastro umum müdürlüğü, Ankara, Nr. 416). Малоншићи су између 1582. и 1614. нестали не трагом. Дobar дио њихове територије посјели су Бјелопавлићи који се спомињу заједно са Малоншићима када о њима имамо први спомен.

Народна традиција не може много помоћи при објашњењу постанка племена Малоншићи, јер се оно истражило крајем XVI вијека. Али, ипак, традиција Бјелопавлића који су продрли у Косови Луг послје истраге Малоншића спомиње Лужане као његове раније становнике. Лужани су заиста на збору у Врањини 1455. представљени посебно од Малоншића, Бјелопавлића и Пипера. Потписници на документу послје Лужана иду овим редом: Лухане, Malonzichii, Bielopaulichii, Plsunzi (Лужани, Малоншићи, Бјелопавлићи, Пјешивици). Малоншићи, Пјешивици, Бјелопавлићи и Лужани називају се 1460. „compagni et cathoni“, тј. „ратничке дружине и сточарски катуни“ — како то И. Божих преводи са јасним одређењем. Али, Ш. Кулишић не допушта такво тумачење, јер када сељак Прибијен из Љешевића каже пред которским судом 1431. године „nostro chaton сое compagna Liesevichii“, по Кулишићу, „compagna означава друштвену заједницу која се разликује од катуна територијалног назива“ (стр. 43. реферата). Италијански правник и социолог Валентини — истиче Кулишић — објашњава израз *compagnia* у тим изворима из XV вијека као родовску јединицу, па чак и племе, а катун убраја у истом низу са називима за мјеста.⁷

⁴ Нећу овдје сада да изводим никакав закључак из чињенице што Ђурађ Црнојевић додјељује Стевану Малоншићу посједе Балочевиха и Грубчевиха.

⁵ Ристо Ковијанић, *Помени црногорских племена у которским споменицима* I, Цетиње 1963, 67. — Као свједок у једном спору спомиње се Petar Boschovic de Zenta de cathune Malonsich. Интересантно је да је тај Петар Бошковић ишао у Котор да купи наковањ.

⁶ Б. Ђурђев и Ј. Хаџиосмановић, *Два дефтера Црне Горе из времена Скендер-бега Црнојевића* II, Сарајево 1973, 105—108. — У дефтеру из 1521. Црмљани и Враићи (1523. Враићи су уписани као махала Малоншића) уписани су у нахији Жупа (Исто, 29).

⁷ О Валентинијевом дјелу *Il diritto della comunità nella tradizione quiridica albanese* (Firenze 1956) рекао сам неколико критичких ријечи у

Не знам зашто је било потребно Кулишићу да набраја називе за мјеста, кад *katund* у албанском језику значи село. Није тешко објаснити како је настало то значење ријечи која потиче од старог *катуна*. Није тешко такођер утврдити да су Љешовићи 1431. године територијализирани катун. Не баве се више само сточарством (или тако претежно сточарством да се може употребити ријеч само), као што су се раније бавили, већ и виноградарством и повртарством. Зар је мало примјера таквих у пољопривредним крајевима територијализираних катуна и прије XV вијека, прије времена када је ојачао процес територијализације катунске организације!

Шта доказује да такав у сеоску околину насељени катун у првој половини XV вијека није остао „ратничка дружина“, управо оно што дословно значи ријеч „*compagnia*“. Ништа не доказује; напротив, све говори за то да такав катун управо то јест. Али Кулишић неће да прими објашњење засновано на изворима о дугом, постепеном, врло испреплитаном процесу територијализације катунске организације, који је у другој половини XV вијека прерастао у процес који је обухватио данашњу Црну Гору, сјеверну Албанију, Херцеговину, сјеверну Србију⁸ и извјесне дијелове Босне. Неће такође да види да свалдје ту постоји и ратничка компонента. О томе сам написао расправу под насловом *Територијализација катунске организације до краја XV вијека* (Симпозијум о средњовјековном катуну, Сарајево 1963, 143—170). Ш. Кулишић не само да не узима у обзир тај мој рад него ни друге моје радове који се тичу постанка наших племена. Он једино цитира мој рад *Из историје Црне Горе, брдских и маллсорских племена*. Он чак не цитира ни мој рад *Нови подаци о најстаријој историји брдских племена* (Историјски записи XIII, књ. XVII, св. 1, Титоград 1960. 3—20.⁹)

Цитирајући из друге руке, односно цитирајући Божићев текст, Кулишић каже да ја изводим „закључак“ да су у попису „влаха“ у дефтеру за Херцеговачки санџак из 1477. године за-

своме раду *Територијализација катунске организације до краја XV вијека*, Симпозијум о средњовјековном катуну, Сарајево 1963, 158, примј. 19.

⁸ У сјеверној Србији у другој половини XV вијека населили су се прво само са примићурима као старјешинама „власи“ код којих је катун износио око 20 кућа. Затим је наишао велики талас „влашких“ насељеника који су се населили из крајева гдје су се катуни већ раније територијализирали. Код њих је ранији катун износио око 50 кућа. Тај талас је имао као старјешине кнезове и примићуре. Турци су признали и једног врховног кнеза тих насељених „влаха“ (Малогу сина Николина). Они су се населили са својом сточарском организацијом у нека опустјела села, али такође у села гдје је било старог становништва. Из те сточарске организације развиле су се кнежине као организације локалне сеоске самоуправе. Ти „власти“ се насељавају са извјесним одликама „ратничких дружина“, па имају извјесних војних обавеза према турској власти. И код постанка кнежина у Србији постоји феудална компонента. Средином XVI вијека и нешто касније сви кнезови су у сјеверној Србији спахије (види мој приказ у *Историји народа Југославије*, друга књига, Београд 1960, 80—88; види још о кнежинама у Босни и о кнезовима Бакићима студије М. Васића).

⁹ Кулишић уопште не обраћа велику пажњу на материјал који смо ја и други објелоданили. Он се понајвише креће у области спекулације.

једнице уведене као *џемати* (џемат = заједница, војна јединица) заправо катуну. Забога, то није мој „закључак“, него то каже изричито упис који се односи на добро горњоморачког војводе Радосава сина Стјепанова, чији је џемат уписан у Горњој Морачи са ознаком мјеста гдје зимују (*kişlalar*) и гдје љетују (*yaylalar*).¹⁰ Уз његово име као главара џемата стоји упис о његовим добрима који започиње: „Споменути главар катун (Mezkûr katun başı) од бивших бегова узео је тапијом земље које се набрајају“...¹¹ У том дефтеру у искомској сточарској области „влашки“ *џемати* су катуну за које стоји означено идје зимују и гдје љетују. А у селима остале Херцеговине такви џемати су се смјестили не само по пустим мјестима него и по селима у којима има другог становништва. Такав је и катун (џемат) Богића сина Бранојева (или Братојева) који се одвојио од „влага“ Оногшта, са којима је још заједно уписан у дефтеру, па се населио у доњоморачким селима.¹² То је легендарни Богић од којег, према традицији, потиче већина Доњоморачана.

Исто тако не изводим „закључак“ да су у сажетом попису Куча, Пипера и Климената (у Хотима су уписана само села) из 1497. године уписани *катуну* баш под тим именом друга организација него села и да су се смјестили у села и опустјела села, већ се то види из текста самог пописа.¹³

Супротност између катунске сточарске и сеоске земљорадничке организације која се јасно да констатовати у нашим средњовјековним повељама и законским споменицима, оно што се упрошћено зове супротност између катуну, и жупе, постоји још увијек у процесу постанка племена у другој половини XV вијека.¹⁴ У дефтеру за Херцеговачки санџак из 1477. године лијепо се види како називе жупа потискују називи потекли из катунске организације.

У документу из 1460. године — вели Кулишић, држећи се Валентинијева објашњења — „насупротив *катунима* исказане су *сотрагније*, које су вјероватно означавале племена“ (стр. 44. реферата). То се односи на овдје неколико пута споменуто свједо-

¹⁰ То су глаголи који долазе до врло познатих номадско-сточарских термина који изражавају зимска станишта (турски: *kişlak*, туркменски: *гышлаг* итд.) и љетна пасишта (турски: *yaula*, *yaylak*; туркменски: *яйла*, *яйлаг* итд.) код турских и сродних народа.

¹¹ Б. Ђурђев, *Нови подаци о најстаријој историји брдских племена*, Историјски записи год. XIII, књ. XVII, св. 1, 4 (примј. 7), 6.

¹² Исто, 9.

¹³ Ш. Кулишић као да хоће да да значење том мом изразу „исјекли“. У мом тексту свако може лако видјети да под изразом „исјечена“ села мислим оно што се у попису на папиру види да су села подијељена у јединице које су нешто друго од села (стр. 202).

¹⁴ Ко прочита мој рад под насловом *Територијализација катунске организације до краја XV вијека*, видјеће колико је оправдана лекција коју мени и осталим историчарима даје Ш. Кулишић „о промјенљивом значењу назива *катун*, о његовом историјском релативитету“ (стр. 43. реферата). Па кад то каже, што не усваја оно што се из извора види, већ доказује текстом који се односи на територијализирани катун у сеоској средини да је катун исто и ондје гдје је катун изразито организација сточарског живота.

чанство које каже да су Малоншићи, Пјешивци, Бјелопавлићи и Лужани „*compagnie et cathoni*“. Кулишић вели да је Божићев превод дослован. А наводно из самог Божићевог тумачења „се сасвим јасно види да су средином XV вијека (1460) Малоншићи, Пјешивци, Бјелопавлићи и Лужани представљали родовско-племенске цјелине или *compagnie*, како их означавају извори, док су називом *cathoni* означена њихова села“ (стр. 44. реферата).

Читалац лако запажа да је Кулишићу доказ само то што Валентини каже да у документима из XV вијека тдје се спомињу катуну као *compagnie*, ријеч *compagnia* значи племе. Валентини вели то опрезно (са изразима: можда, вјероватно), али Кулишић с тим наводним значењем барата као са доказаном ствари. Прави, као и у случају исказа сељака Прибијена из Љешевића, вратоломије у тумачењу значења,¹⁵ а не узима, на примјер, у обзир да само седамнаест година касније постоји попис „влада вилајета Херсек“ у дефтеру за Херцеговачки санџак из 1477. год. У том попису се види као на длану шта је катун, па је чак тачно убиљежено гдје катун љетује, а гдје зимује. При томе неки катуну имају своја љетна станишта прилично далеко од зимских станишта. На примјер, Никшићи имају љетне станове на планини Лукавици, а зимске станове у нахији Грачаница или Никшићи. „Власи“ Оногосте имају такође љетне станове на Лукавици, али се један џемат (= катун), уписан међу „власима“ Оногосте, одвојио и населио у доњоморачким селима (катун Богића Бранојева). Постоји и нахија Оногосте са разореним селима. Види се како кнежине и војводства израстају из катунске организације. Међу тим „власима“ су и Бјелопавлићи који се 1460. године са осталима спомињу као *compagnie et cathoni*. Подаци из тог пописа показују такође да су катуну организовани као војничке дружине. Види се како се катуну баш у својој војничкој димензији насељавају у опустјела и становништвом пропријеђена села. Ти подаци су објављени и сваком приступачни кад је ријеч о брдским племенима.

Кулишић није смио прећи преко података да је тада главар горњоморачког катуну *војвода* Радосав Стјепанов, никшићког катуну *војвода* Батрић,¹⁶ ровачког катуну кнез Вуксан, кога народна традиција такође зове војводом, итд. Има их који су

¹⁵ Везници *сое*, (*ciòè*) и *ет* (*e*) могу да имају оно значење које им даје Ш. Кулишић, али они у контексту имају своје основно значење и повезују исте појмове. У првом случају у изјави пред которским судом 1431. године објашњава се шта значи катун (јакко је вјероватно да је „*сое compagnia*“ објашњење писара, а не исказ сељака Прибијена пред судом). У документу из 1455. у изразу „*compagnie over (ovvero) comuni*“ можда се може схватити да су *compagnie* једно, а *comuni* друго.

¹⁶ Никшићи који се налазе међу учесницима на збору у Врањини нису Никшићи из Никшићке Жупе, него Никшићи код Подгорице. У дефтеру за Скадарски санџак из 1485. уписано је у нахији Скадар село *Никшић* које се још зове *Псоглав*. Имало је тада 38 кућа и 7 самаца. Тимарник има поред прихода од села и дио прихода од Кастрата. Становници се баве земљорадњом и имају албанска имена (*S. Pulaha, Le Scadastre II, 329—338*, турски текст). У Завали у Пиперима има Псоглавска Њива (*Ј. Ердељановић, Постанак племена Пипера, 346*).

војводе више џемата (катуна). Војвода Радосав (доказао сам да је то Раслав Бубин народног предања) главар је првог џемата (катуна) у Бјелопавлићима, а војвода је над читавом нахијом „Зета која се зове још Бјелопавлићи“ Итд. Кулишић, на примјер, не узима у обзир да је, према народном предању, Никша дошао у Никшићку Жупу (односно у жупу Грачаница) као војвода који је победио бана Утрина „и цио народ Никшића приступи Никши, пољуби му руку и призна га за господара“. То је — како је утврдио П. Шобајић, а како се посредно потврђује пописом Роваца у дефтеру из 1477. године — било у првој половини XV вијека (Утрин се спомиње 1411. године у Оногшту).

Те податке о војводама у попису „влага“ у дефтеру за Херцеговачки санџак из 1477. године треба довести у везу са одредбом кануна за „влагах вилаета Херцеговине“, који је уписан на почетку пописа „влага“, одредбом која захтјева да на сваких десет кућа један коњаник с оружјем и на коњу иде у војни поход. То се управо може довести у везу са катунском организацијом.¹⁷ „Џемат“ као термин у попису „влага“ у дефтеру за Херцеговачки санџак из 1477. године управо значи оно исто што значи термин *сотрагна* у нешто ранијим талијански писаним свједочанствима, заједница становништва која има и одлике војне организованости, оно што је Божић превео „ратничка дружина“.

Кад је ријеч о процесу територијализације катунске организације у XV вијеку, Кулишић не би могао рећи да је катун село и да није „ратничка дружина“ (*сотрагна*), уколико би знао да, на примјер, у Макарском приморју 1477. године џемат војводе Вакоја, уписан међу „влашким“ џематима Херцеговачког санџака, има куће распоређене у десет села. Прво уписано село у том војводству је Дрвеник, а последње Подгора (л. 34. v. — 35 v. рукописа дефтера).

Конкретно испитивање показује да ријеч *сотрагна* у споменутих документима управо значи *ратничка дружина*, односно кнежина и војводство израсло из катунске организације у њеној ратничкој димензији.

То што се исконски катун оглашава „пастирским селом“ ништа не рјешава. И тада треба рећи каква је разлика између „пастирског села“ и ратарског села. Истраживач се ни тиме не налази у бољем положају него кад разликује села и катуне, што одговара подацима које дају наши средњовјековни извори

¹⁷ *Kapuni i kapu-name*, Monumenta Turcica I, Сарајево 1957, 12. — Из тог текста произлази да један катун даје 5 коњаника, јер за обавезе према турским властима рачуна се да један катун износи око 50 кућа (упореди текст кануна за влахе у дефтеру за Смедеревски санџак из 1467/68. године, Д. Бојанић, *Турски закони и законски прописи из XV и XVI века за смедеревску, крушевачку и видинску област*, Београд 1974, 13). Код „влага“ у Смедеревском санџаку у исто вријеме војничке обавезе су веће.

Иначе сам податак из Херцеговачког дефтера из 1477. године објавио у раду *Нови подаци о најстаријој историји брдских племена*.

и турски извори у вријеме успостављања турске власти у нашим земљама. Село није само просто насеље, него је својим атаром у извјесном смислу привредно повезана заједница. Сеоски атар издијељен на сеоска домаћинства и евентуално са заједничким сеоским земљиштем карактерише привредну повезаност једног села. На тој материјалној основи почива друштвена улога села. Она се на тој основи друштвено конституише и уклапа у шире друштвене односе. Исконски катун није село у том смислу. Он је заједница друге привредне повезаности. У свом исконском облику катун је заједница која повезује у организацији лјетног пасишта и зимског станишта номадско и полуномадско сточарско становништво, влашко и арбанашко. Као што је то јасно доказано у нашој науци, Власи су се у српској држави посрбили, а и у влашку сточарску организацију су продрли српски етнички елементи. У XV вијеку, у којем и настају брдска, црногорска, бокелска и херцеговачка племена, они што се називају у изворима власи и влашки катуну више се у основном етничком обиљежју не разликују од становника жупа. Због тога и употребљавам израз српски катуну за „влашке“ катуне кад хоћу да подвучем етничку разлику према арбанашким катунима, катунима становништва албанске народности.^{17а} Изразом српски катуну не желим да кажем да у то вријеме није почео процес развика по којем се брдско, црногорско и племенско бокелско и херцеговачко становништво почиње разликовати од осталог српског становништва. Напротив, мислим да се тада јављају први зачеци оних етничких облика по којима се Црногорци издвајају у етничку посебност.

Јако је чудновато да Кулишић ставља овакву примједбу: „Ако се ради о влашком катуну или уопште о старинској балканској организацији, онда треба објаснити откуд онда бар по формацији словенска имена катуну“ (стр. 41. реферата). Ко прочита било који од мојих радова који се тичу овог проблема, одмах ће констатовати да Кулишић баца читаоцу праšину у очи. То је наша историјска наука давно објаснила. Од мојих првих радова јест један на турском језику објављен чланак у којем се објашњава шта су „власи“ (eflaklar) који се тако називају у турским пописима и законским опоменицима на нашем терену. Напријед цитирану примједбу Кулишић ставља мени, а ја сам објелоданио и употрежио велики број турских пописа из друге половине XV и прве половине XVI вијека, који се односе на Херцеговину, Брда, Црну Гору, сјеверну Србију и Босну из којих се види којег су етничког обиљежја власи који се у њима тако називају.

Кулишић прави још једну некоректност према мени. Он не наводи шта је, према мојим истраживањима, катун и како се катунска организација развија, како се из ње рађају кнежине и војводства. То он прећуткује, а о томе сам, на основу испити-

^{17а} Као што за српске сточаре организоване у катуне употребљавам израз „власи“ онако како их називају савремени извори, тако исто за сточаре албанске народности употребљавам израз „Арбанаси“, онако како их зову извори.

вања конкретног материјала, дао објашњења у своме овдје већ наведеном раду *Територијализација катунске организације до краја XV вијека*. Овдје не могу понављати све што сам у тој расправи рекао. Уосталом, читалац може лако утврдити шта ја заправо кажем о средњовјековном катуну и развоју кнежина и војводства из катунске организације у српској држави и у нашим крајевима у вријеме успостављања турске власти у XV вијеку.

Да је у настанку племенâ сточарска организација, организована и у својој војничкој димензији, играла најважнију улогу у образовању заједница у којима ће почети развој племенâ, да су се племена развила путем јачања кнежина и војводства у тој организацији, о томе има и свједочанстава историјских извора и свједочанстава народне традиције. Није тачно да о улози „ратничке дружине“ у том процесу „нема стварног ослоњања ни у историјским изворима ни у народној традицији нити су икакав траг овог процеса затекли испитивачи динарских племена“, што тврди Ш. Кулишић (стр. 40. реферата). То једноставно речено није истина. Заиста, ко иоле познаје стварни материјал, мора се чудом чудити оваквој тврдњи. Ш. Кулишић се понаша као да многи истраживачи тога проблема не знају шта говоре, а он има универзални кључ за ту историјску браву!

Ш. Кулишић наводно тражи постанак племена у „конкретним односима и формацијама у развоју динарског родовског друштва“. При томе говори о „комплементарној ендегамiji (дуалној егзогамiji)“, рекло би се, као о основном фактору саплемењавања (стр. 39. реферата). Он прима објашњење Гаспарнија да у Црној Гори називи „Горњи“ и „Доњи“ не представљају географске термине, већ се њима обично разликују двије егзогамне половине. Ш. Кулишић на то наставља: „И далека и тамна предања да је у неким црногорским племенима „било и по две војводе“ такође свједоче о дуалној организацији ових племена. Како наводи Леви-Строс, у неких калифорнијских племена која су била подијељена у двије групе, заправо половине постојале су војне старјешине за сваку половину племена. Ш. Кулишић наводи за то да су „биле две војводе“ у црногорским племенима Ердељановићеву књигу *Постанак племена Пипера* (види стр. 39. и примј. 29. у реферату). Ердељановић, заиста, каже да се „по свима, истина, тамним и несагласним казивањима, чини да је услед тога (услед надметања међу братствима — Б. Ђ.) понекад у Пиперима било и по две војводе“. Кулишић узима као да је ту све јасно у духу његовог тумачења које се позива на калифорнијска индијанска племена, односно на Леви-Строса.

Да видимо како стоји стварни материјал који говори о постанку племена Пипера и о „двиема војводама“ у Пиперима у то вријеме! Да видимо шта ће остати од позивања на Леви-Строса (Lévi-Strauss) и на паралелу са калифорнијским племенима!

Позната је стара прича о петорици браће Озру, Пипу, Васу, Красу и Оту, од којих су настала племена Озринићи, Пипери, Васојевићи, Краснићи и Хоти. Та традиција постоји и код не-

ких наших и код неких албанских племена. У другим варијантама те традиције изостављена су нека имена и замјењена другим, али је Пипо већином споменут (Пипо, Васо, Красо, Лазар и Бан; Пипо, Васо, Хот, Красо и један непознатог имена итд.).¹⁸

Служећи се подацима које је објелоданио Ердељановић из которског архивског материјала о првом спомену Озринића у Кчеву, могло би се закључити да је то расељавање браће било прије 1335. године.¹⁹ Р. Ковијанић на основу података из которског архивског материјала о Озринићима и на основу испитивања А. Јовићевића из Малесији „опредељује... доба живота родоначелника Хота, Пипера и Васојевића, а то је почетак XIV вијека, једна или двије генерације прије косовске битке (1389).“²⁰ Иначе код Пипера, као што истиче Ердељановић, та традиција је сачувана у модификованом облику, насталом због касније улоге насељеника из Лутова. Постоји традиција како се Пипо населио у Братоножиће и како је Брато, родоначелник Братоножића, био брат Пипов, али само по оцу, а не по мајци.

Та традиција о родоначелницима споменутих племена, међу њима и Пипера, подсећа на расељавање Куча, Матагужа, Туза, Битадоса итд. из катуна Љеша Туза који је уписан у Дечанској повељи од 1330. године. У нашој науци је опште примљено гледиште о постанку племена Куча по којем прве зачетке племена треба тражити у споменутом катуну Љеша Туза где је уписан Петар Куч.²¹ На основу података из Скадарског земљишника из 1416. године и на основу података из топономастике (и топономастичких података из дефтера) покушао сам утврдити како се крећу катуни настали из катуна Љеша Туза и како се прије 1455. године образују „compagnie over comuni“ у Зети са istim именима као што их имају нека села која су се образовала у бившим зимским стаништима у скадарској области.²² Топономастика коју даје опширни дефтер за Скадарски санџак из 1485. године допуњује те моје закључке.²³

¹⁸ Та је прича забиљежена на више мјеста у литератури. Види: Ј. Ердељановић, *Постанак племена Пипера*, Срп. етнограф. зборник XVII, Београд 1911, 323—326; А. Јовићевић, *Малесија*, Срп. етнограф. зборник XXVII, Београд 1923, 55—60.

¹⁹ Види моју расправу *Територијализација катунске организације до краја XV вијека* (стр. 158, примј. 45).

²⁰ Р. Ковијанић, *Помени црногорских племена у которским споменницима* (XIV — XVI вијек), књ. I, Цетиње 1963, 218—219.

²¹ На то поријекло Куча указао је Љ. Ковачевић у предговору књизи Марка Миљанова.

²² В. Ђурђев, *Из историје Црне Горе, брдских и малисорских племена*, 191.

²³ У поименичном дефтеру за Скадарски санџак из 1485. године уписана је *нахија Куч* у катилуку Подгорица, а становништво те нахије плаћа само филурију од куће и санџакбегов је хас (Pulaha, Cadastre II, 76—84). — Међутим, село *Куч* се налази у нахији Скадар, а становништво даје тимарске дажбине (Исто, 341). Постоје и *Тузи* код Жабљака (Исто, 353) и *Подол Тузи* (Исто, 362), као што попис показује и иначе велико расељавање Туза на југ. Тузи који су уписани у Скадарском земљишнику из 1416. године нису Тузи код Подгорице већ Доњи Тузи.

Не може се замислити друкчије расељавање браће која су, по традицији, родоначелници племена Озринића, Пипера, Васојевића, Краснића и Хота него да су се раселили катунима којима су они били главари. Такође се не може замислити да то нису биле „ратничке дружине“. Мислим да је јасно да су они били родоначелници племена као што је то био, на шримјер, касније родоначелник Доњоморачана Богић Бранојев (или Братојев) за кога сигурно знамо да се одвојио са својим катуном од „влаха“ Оногшти. Ако вријеме рачунамо вијековима, донекле подударност у времену у свједочанству народне традиције о расељењу браће, од којих је један био Пипо, и резултата испитивања о расељењу катуна који потичу од катуна Љеша Туза показује да се морају тражити основни подстицаји за та кретања и њихова насељавања у вези са измјенама историјских услова живота тих сточарских група. Указао сам на промјене које су настале крчењем, на промјене у условима становања у околини љетних пасишта, на јачање феудалне организације у бившим зимским стаништима и негђе и на промјену граница, а нарочито на прелазак од номадског сточарства на полуномадско. Не знам како се може тврдити да су основни подстицаји за таква кретања били у женидбеним потребама, у потребама за успостављање „комплементарне ендогамиие (дуалне егзогамије)“! Ту страну при смплемењавању братстава не поричем, али не може бити оправдано кад се то ставља у први план при формирању наших динарских племена.

Жиречек је узео као прву вијест о Пиперима из 1416. године, тј. спомен Calozorzi Piperi у villa Sigeci у Скадарском земљишнику.²⁴ Али то је посредан спомен Пипера, ријеч је о насељенику у скадарској области из области Пипера у Зети. Године 1444. Пипери су заједно са Васојевићима сједјели код Медуна у области Куча.²⁵ Ово њихово спомињање заједно са Васојевићима као да потврђује предање о заједничком поријеклу Пипера и Васојевића. Међутим, у уговору из 1455. године међу зетским „compagnie over comuni“ нема Васојевића, Пипери су, међутим, потписани. Али, као што је случај и са Хотима и Кучима, неки каснији дијелови племена Пипера у документу из 1455. године уписани су посебно. То су: Бушати, Рогаме, Лужани и Мрке.²⁶ Пипери су 1455. године знатно мања заједница него што Ердељановић приказује старе Пипере.

Ј. Ердељановић је покушао дати на основу народног предања како се уједињују дијелови Пипера. По њему су још у XVI вијеку живјели стари Пипери, Лужани и Мугоши као посебне заједнице, па су досељеници из Лутова извршили уједињење. То је било у вријеме кад је војводство прешло од Милице Буркова из Лутова на пиперског војводу Божидара Вукотина. Эрде-

²⁴ Жиречек, *Историја Срба II*², Београд 1952, 45.

²⁵ Исто, 45—46 (примј. 66).

²⁶ С. Љубић, *Листине о одношајих између Јужног Славенства и Млетачке републике X*, Загреб 1891, 68.

љановић то ставља у доба преткрај XVI вијека по набрајању пасова и по свом произвољном тумачењу једног податка код М. Болице у опису Скадарског санџака.²⁷

Код Ердељановића има доста података из народне традиције о ранијем становништву у Пиперима, о Лужанима и Мутошима. Из грађе коју је прикупио Ердељановић излази да су Лужани били земљорадничко српско становништво, а да су Мутоше Власи. Треба нагласити да Ердељановић доноси доказе о влашком поријеклу имена Братоножића. Чудно је да Ердељановић изводи име Пипери од романског *пипер*, али доказује да је Пипер српско име! Код Ердељановића је нарочито добро прикупљена и обрађена традиција која се тиче области Копиља у Пиперима. Први насељеници били су Лужани. Раније плодно Копиље је опустјело због куге, промјене услова за земљорадњу и непријатељстава Пипера. Населили су га влашки Мугоше. На крају су дошљаци из Лутова за вријеме војводства Божидача Вукотина извршили протјеривање Мугоша и сједињење Лужана и Пипера.²⁸

Ердељановићево датирање постанка племена Пипера, односно датирање сједињења под војводом Божидаром Вукотиним, не може опстати. Савремени извори које сада познајемо не оправдавају то датирање. Године 1485. Пипери су већ сједињена територија која поред области Пипера обухвата и област Братоножића.

И. Божић као да узима да то доказује и „хрисовољ“ о утврђивању „међа пиперских с Дубочани“ наводно из 1485. године из Цетињског летописа („Крусовољ Иван-бега Черновића“).²⁹ Ј. Ердељановић је сматрао да се тај „запис“ не односи на вријеме Ивана Црнојевића него да је из каснијег времена.³⁰ Он је полазио свакако од свога гледишта кад је настало племе Пипери. Али сједињена територија Пипера сигурно већ постоји 1485. године. Ердељановић није могао утврдити локалитете којима се означавају међе. Можда их треба тражити у области Бјелопавлића, јер су, према свједочанству дефтера из 1477. године, Ровци тада имали катуне на планинама Штитову, Пониквици, Брнику и Вукотици.³¹ Тај „хрисовољ“ о међама Пипера и Дубочана не може се са сигурношћу датирати, па се не може ни повезати са датумом даровнице Ивана Црнојевића Цетињском манастиру.³² Докуменат о којем је ријеч налази се у рукопису

²⁷ Ј. Ердељановић, *Постанак племена Пипера*, 460—466 (резиме). О војводама и Божидару Вукотину стр. 278—279. О улози војводе Божидача Вукотина стр. 436—437.

²⁸ Исто, 436.

²⁹ *Историја Црне Горе*, књ. II, том. II, Титоград 1970, 363.

³⁰ Ј. Ердељановић, *Постанак племена Пипера*, 390. Ердељановић даље (стр. 391—397) даје пиперске границе према Ровцима. Податке о бившим катуницама Пипера у комској области Ердељановић даје на стр. 397—399.

³¹ Ђурђев, *Нови подаци о најстаријој историји брдских племена*, 10—12.

³² М. Драговић, *Крусовољ књаза и господара црногорског Ивана Црнојевића*, Цетиње 1885. (докуменат о којем је ријеч стр. 31).

међу документима који носе општи наслов *Хрисовољи за границе господина Ивана Чернојевића* (започиње на листу 39а рукописа, а завршава се на листу 46а рукописа, „хрисовољ“ о којем је ријеч налази се на листу 43а).³³ Ти документи су из различитог времена, не само из времена из друге владе Ивана Црнојевића, када је основао Цетињски манастир, него и из ранијег времена, а има докумената из знатно каснијег времена. „Крусовољ“ је касније служио за регистрацију других докумената. Рукопис који се очувао преписан је и допуњен у XVIII вијеку на основу старијег рукописа. Постојала су два старија рукописа, али су изгорјели у Народној библиотеци у Београду за вријеме бомбардовања Београда у прошлом рату. Код „хрисовоља за границе“ има и измијешаних текстова, старијих и млађих.³⁴ Није вјероватно да је Иван Црнојевић потврдио 1485. године међе између Пипера и Дубочана. Пипери су тада били под Скадарским санџаком, а Ровци под Херцеговачким санџаком. Турци су тада, када је Иван Црнојевић био у вазалном односу, тачно омеђавали област његове владавине.³⁵ Ако тај „хрисовољ“ о међама између Пипера и Дубочана треба приписати Ивану Црнојевићу, онда је то могло бити само за вријеме његове прве владе, прије него што је постао турски вазал. То би било онда свједочанство од велике важности. Оно би спадало међу друге „хрисовоље“ из тог времена у тој збирци. Ти документи свједоче да је разграничење међу сједињеним катунима који ће дати племена било на дневном реду баш у то доба. Међутим, о томе се не може ништа са сигурношћу рећи док се не покуша пуном анализом датирати тај докуменат. Иначе су Пипери заједно са Братоножићима држали катуне у Комовима. На тој основи је израсла повезаност Пипера са Братоножићима.

Област Пипера са обласћу гдје се касније спомињу Братоножићи као нахија уписана је и у сажети дефтер (*icmal defteri, defter-i mücmel*) и у поименични дефтер (*esami defteri, defter-i müfassal*) за Скадарски санџак из 1485. године.³⁶ Нахија је у оба дефтера уписана овако: „*Nahiye-i Piperler tâbi' kazâ-i Depedögen*

³³ Види: *Цетињски летопис*, Цетиње 1962.

³⁴ Б. Ђурђев, *О границама између Херцеговине и Црне Горе 1477. и 1481. године*, Радови Филозофског факултета у Сарајеву, књ. VI, Сарајево 1971, 321—332.

³⁵ У поименичном дефтеру за Скадарски санџак из 1485. јасно се одређује област владавине Ивана Црнојевића. Ондје стоји записано: „Село Бер, припада Жабљаку. Било је записано у изворнику (мисли се на *defter-i atik*, стари дефтер — Б. Ђ.) четрнаест кућа и хиљаду и сто акчи. Будући да се налази у Ивановим границама, Иван ужива“ (*Pulaha, Cadastre II, 333*, турски текст).

³⁶ Из сажетог дефтера попис Пипера објавио сам у расправи *Из историје Црне Горе, брдских и малисорских племена*, стр. 194—195, турски текст, стр. 197—198 превод. У издању поименичног дефтера (*Pulaha, Cadastre*) турски текст се налази на стр. 85—90 у другом свеску, а албански превод стр. 128—133 у првом свеску.

(Depedöven), hashâ-i mir-i livâ“ (Нахија Пипери, припада кади-луку Depedögen³⁷, хасови санџакбега).

Уписана су у оба дефтера ова села: *Лутово* (24 куће, 1200 акчи)³⁸, *Брестица* (20 кућа, 1000 акчи), *Лушка Жупа* (пусто), *Добровиде* и друге *Добровиде* (?) (15 кућа 750 акчи), *Близно* (10 кућа, 500 акчи), *Мишока* (7 кућа, 350 акчи), *Стијена* (није било уписано у старом дефтеру, 8 кућа, 400 акчи), *Завала* (16 кућа, 800 акчи), *Храсница* (8 кућа, 400 акчи), *Поткриш* (11 кућа, 550 акчи), а *Морачица* (пусто), *Ријечица* (?)³⁹ и *Дуга* (15 кућа, 750 акчи), *Бога* (?) (2 куће и 100 акчи), *Бушат(и)* (5 кућа, 250 акчи), *Гостићи* (?)⁴⁰ или *Брестица* и *Мрке* и... (непрочитано) (33 куће, 1650 акчи),⁴¹ *Клопот*⁴² (1 кућа, 50 акчи), *Сеоштица* (8 кућа, 400 акчи), *Рогаме* (11 кућа, 550 акчи), други *Клопот*⁴² (2 куће, 100 акчи), *Бољесестра* (7 кућа, 350 акчи) и... (непрочитано) (23 куће, 1150 акчи).⁴³ На крају стоји уписано: 24 села, 226 кућа, и 8300 акчи. Посљедња цифра је нетачно уведена. Треба да стоји 11300. Може се наслутити како је при преписивању настала та погрешка.⁴⁴

Нарочито треба истаћи да је име нахије Пипери написано у турској множини (Пиперлер). Чињеница што је уписана и област гдје се касније спомињу Братоножићи заједно са области Пипера у једној нахији која се назива Пипери објашњава како је Милица Ђурков из Лутова могао бит пиперски војвода прије Божидара Вукотине. Милица Ђурков није уписан у овај попис.⁴⁵ То, међутим, ништа не значи. У селима која припадју хасу санџакбега у овом дефтеру нису уписани домаћи главари тих села нити главари њихових заједница, кнезови и војводе. Они не плаћају порез, а у овај попис су уведени само они који плаћају порез. У нахији Пипери — као уосталом и у сусједним нахијама Кучи, Бјелопавлићи, Хоти и други — порез износи

³⁷ Depedögen = Подгорица, Види: Б. Ђурђев, *Depedögen — Подгорица*, Историјски записи XV, књ. XIX, св. 1, Титоград 1962, 59—62.

³⁸ Код Пулаха стоји 1100 акчи. Не знам да ли је погрешка у рукопису или је издавач погријешио.

³⁹ Пулаха је читао Brestsica.

⁴⁰ Пулаха је читао Gojschiq (Гојшић).

⁴¹ Што нисам могао прочитати Пулаха је читао Ersjac (?). — Иначе суму акчи Пулаха је забиљежио погрешно 1050. Не знам да ли је његова погрешка или је погрешка у рукопису. Пулаха није сматрао за потребно да протумачи о чему се ради кад се појави неслагање између броја кућа и суме акчи.

⁴² Написано *Klorod* и то са словом кјеф. Због тога раније нисам могао прочитати тачно, већ сам читао *Ђелопод*. Сада ми је смијешно како нисам могао прочитати нешто што сам лако могао видјети на географској карти.

⁴³ Пулаха *Bushitko*. Код Пулаха је погрешно уведена сума акчи, 850.

⁴⁴ Иста је погрешна сума и у сажетом дефтеру и у поименичном дефтеру. Пгрешка је настала вјероватно приликом преписивања. Двије цифре 1 и 11 мора да су у концепту пописа биле тако близу написане да је приликом преписивања изгледало као да је написано 1(8). Пулаха не ставља никакву примједбу ни објашњење ни поводом овог неслагања броја кућа и суме акчи у укупном збиру дажбина нахије Пипери.

⁴⁵ У Лутову је први становник, према читању Пулаха, *Милица син Бошков* (у турском тексту је, међутим, транскрибовано да се чита *Милић*). То није, као што се види, Милица Ђурков.

50 акчи од сваке куће. Те области не спадају у она насеља гдје су уписане тимарске дажбине. Очигледно је тај порез филирија која се плаћала по „влашком обичају“ (adet-i eflakiye üzere) — као што то стоји у каснијој црногорској канун-нами из времена Скендер-бега Црнојевића. У попису постоје два пуста села. Оба подсећају на некадашњу жупу: једно се зове Лушка Жупа, а Морачица спада у називе по ријекама како су се обично називале жупе.

Становништво Лушке Жупе, које се у XV вијеку зове Лужани, а под тим именом га је запамтила и народна традиција, и стари Пипери, који се средином XV вијека још увијек спомињу као мала заједница, знатно мања од нахије Пипери из 1485. године, не произлазе из истог историјског угла. И по имену и по називу територије, Лушка Жупа је словенског поријекла. Не могу знати да ли се у вријеме досељавања Словена племе које се населило у области која се назива Лушка жупа звало Лужани, да ли се племе Лужани образовало послје словенског насељавања у новим условима и добило име по одликама области жупе, или су Лужани касније названи тако по Лушкој Жупанији коју на два мјеста спомиње Дукљанин (заправо на једном мјесту као да стоји Лушка жупа — види изд. Мошин, 75, 93).

Словени потичу из крајева погодних за ратарство и сточарство, богатих шумама, нарочито луговима, и водама. Бавили су се ратарством и сточарством, као и риболовом. Разликовали су се од номадских сточарских народа. Били су као војници добри лјешаци и бродари, бар они који су кретали у војнички организоване пљачкашке походе, који су крчили путове словенског насељавања, уколико нису то чинили Авари или уколико већ ранијим походима нису били отворени путеви за насељавање. Словени су на Балкану населили жупне и присојите области, понајвише поред ријека и језера. Насељено словенско становништво и жупе називани су већином по ријекама и другим водама. Нису се лако прилагођавали изразито планинском начину живота. Од њих не потиче катунско сточарство у нашим областима.

На терену који је касније обухватила српска држава феудални односи потичу од старословенских својинских односа на земљу. У српској држави се успоставило *српско феудално право*. Зависни сељаци ратари или претежно ратари који су становали у селима за разлику од номадских сточара звали су се Србима, па их тако називају и закони који се односе на њих. У оквиру жупа развијали су се феудални односи који су потискивали племенске и војнодемократске елементе у животу тих заједница, али не у једнаком степену у свима областима. Стога се не може знати да ли су се у вријеме развијених феудалних односа у српској држави у Зети у областима гдје касније сретамо племена очували старословенски облици живота више него у осталим дијеловима српске државе. Уколико је заиста било тако, то је могао бити само социјални супстрат, мање или више очувани преостаци. Није српски феудализам наметнут Зети, него

су феудални односи и у Зети настали самоникло. Могуће је да је у жупама у оним областима које касније улазе у састав племена било дубоких коријена старог словенског сродства по братствима, на чему инсистира Ш. Кулишић, али је и у том случају динамика успостављања феудалних односа модификовала њихов значај и улогу у феудалној жупи. Чак и кад би била очувана братства, она се нису односила према друштвеној заједници као племена, то јест као федерација братстава, него се уклапају у друштво преко феудалне територијалне организације. Дукљанин свједочи да су се Лужани рано уклопили као Лушка жупанија у феудално друштво које се развија.

Бивша заједничка својина у распадању на задружни посјед сељачких газдинстава и феудална државина која њих обухвата нису могли остати у племенском уређењу. Претежно ратарским селима у жупама у новим условима била је потребна гаранција очувања сељачког посједа, нарочито од опасности споља, друкчија него племенска. Био је потребан „бан“ и „град“ — они друштвени елементи које спомиње народна традиција и показују други подаци кад је ријеч о Лужанима. Да Лужани потичу из истог историјског угла из којег се рађа феудализам у Зети, видно је из Ердџановићевих истраживања о Пиперима. Према предању, Лужани су у Пиперима захватили област Копиља, Црнаца и Сеоца. По својим природним одликама то је област која одговара терену на којем су се образовале жупе. Народно предање добро зна да становништво те области и стари Пипери нису истог поријекла и да је постојала опасност за Лужане од стране Пипера. Традиција каже да је у Црнцима више Студенога становао „бан лужански“, а изразом бан се означава претплеменски феудални управник области и код других племена. На терену гдје Ердџановић ставља Лужане постоје трагови малих утврђења, па постоји и Бевич-град, остаци неке тврђавице у Жупини више манастира Ђелије. Таквих остатака има и у приобалном појасу Мораче, али је и Морачица у турском попису из 1485. пусто село.

Поп Дукљанин говори о Лушкој жупанији која је једна од девет жупанија у Зети. Она обухвата знатно већу област него што је област гдје се спомињу Лужани у Пиперима, што се слаже са народним предањем, јер о Лужанима нема само спомена код Пипера него и код других племена. Међутим, 1485. је Лушка Жупа уведена као пусто село у нахији Пипери. То јасно говори о томе да је у XV вијеку нестало услова за одржавање словенске жупске организације. То се и иначе може констатирати као појава, али се нас тиче у вези са појавом племена. Лужани 1455. спадају у зетске „compagnie over comuni“, а 1460. међу „compagnie et cathoni“. Настанак малих зетских територијалних заједница територијализацијом катунске организације, односно путем развоја кнежевина и војводства, није прича него је процес који се у нашем сазнању утврђује савременим историјским изворима и допуњује свједочанствима народне традиције и топографским и другим подацима са терена. То је процес

који има много ширу основу и обим и не своди се само на постанак племенâ.

Стари Пипери потичу из другог историјског угла него Лужани, иако и они 1455. године спадају у зетске „*compagnie over comuni*“. Њихово име, њихова традиција о поријеклу племена и сви подаци о њиховом животу свједоче да њихов начин живота почива на производњи чији се коријени налазе у старо-балканској историјској димензији, иако у основној етничкој димензији у XV вијеку нема разлике између њих и Лужана ни прије њиховог сједињења. Катунско сточарство је старобалканског поријекла. Њиме су се бавили у прво вријеме на нашем терену балкански Романи, звани Власи, и Арбанаси. Развитком феудализма они су уклопљени у феудални поредак, али са својим изузетним положајем. У српском средњовјековном праву постоје посебне одредбе о њима. Постоји и „закон Влахом“. Њихов начин привређивања и њихов начин живота уопште, док су били номади, нису захтијевали изразито повезивање по територији. У њих је природно било повезивање по родовима и братствима. Али ни природни ни историјски услови прије друге половине XV вијека нису погодовали стварању и одржавању већих заједница по родовској повезаности, као што су каснија племена. У тим крајевима је номадско сточарство у прво вријеме у средњем вијеку било потиснуто лети у високе планине, тада шумовите, мање него касније окићене пашњацима, планине у којима долови нису тада били погодни за становање. И народно предање зна да се прије преласка на зимску исхрану стоке листом у Црној Гори силазило са стоком у жупне крајеве. У жупним крајевима гдје су зимовали ти сточари су били страни елеменат, у словенским жупама у прво вријеме и етнички страни елеменат. Катунци су се морали распоредити у зимским стаништима на пространој територији удаљени једни од других, итд.

Турци су „влахе“ уклопили у свој систем. „Влашко право“ је ушло у турске законске споменике као *kanun-i eflakan*. „Власи“ су сачували свој друштвени положај. Штавише, у прво вријеме турске власти добили су на значају.

Помаатрајући из та два историјска угла, мора се рјешавати проблем постанка наших динарских племена. У основи тога процеса лежи прелазак са номадског катунског сточарења на полуномадско катунско сточарење, што је постало претежни облик привређивања у тим областима у XV вијеку. Процес је повезао бивше номадске сточарске катуне и бивша претежно ратарска села, као и новонастала насеља у планинским доловима. Процес има иначе много ширу основу и значај, а обухвата и већи територијални обим, па територијализација катунске организације није само дала постанак племенâ. Међутим, и кад се сведе само у оквир постанка племенâ, тај процес није био једноставан већ слојевит и није се остваривао једнако код свих племенâ. Природни и историјски услови су дјеловали и процес се, што је и јасно, није одигравао само у својој општој основној димензији.

Својом димензијом уклапања у друштво процес прво прожима феудалне односе у опадању. У држави Црнојевића тај је процес основа на којој се у Зети и у Катунима ствара поредак који није само остатак старог. Касније израстањем племена тај процес је довео до њихова супротстављања феудалним односима, али ипак, нарочито у прво вријеме, рађајући из себе неке феудалне елементе.

Ш. Кулишић говори доста о заједничкој својини на пасишта, али се све своди на доказивање да је та својина израз друштвених односа повезаних по родовској линији. Он то тако ревносно доказује као да то неко пориче. Међутим, од тога никакве користи, јер понавља добро познате чињенице. Он види да се братства према тој заједничкој својини односе по праву искоришћавања, али не види да племе, било као равноправна федерација братстава, било као федерација братстава са племенским језгром које се у извјесном смислу намеће, поставља у неку руку питање суверенитета, а у сваком случају питање аутономије. Не види да при ранијој подјели на претежно ратарске жупе и номадске сточарске катуне не само да није било природних и историјских услова за образовање племена него да није било ни потребе; аутономија номадског сточарства је постојала самом подјелом на жупе и катуне. Ти подаци потврђују да је прије 1485. године старо становништво које предање зове Лужани, заправо земљорадничко становништво старе Лушке жупе, истражено, да су их замијенили „власи“, сточари. Имена домаћина на које су уписани домови у селима су с незнатним изузецима српска.

Из овога се види да је област Пипера 1485. године „влашка нахија“ исто као што су, према попису „влаха“ у дефтеру за Херцеговачки санџак из 1477. године, „влашке нахије“ област Бјелопавлића (која је уписана и у овом дефтеру 1485. опет као „влашка нахија“), Никшића, Роваца и др. Као „влашка нахија“ 1485. Пипери имају већ сједињену територију на којој ће започети процес саплемењавања, док су још 1455. године извјесни дијелови Пипера из 1485. године самостални и одвојени од старих Пипера. Исти је случај и са Кучима. Због тога што су Турци обично као нахије уводили затечене територијалне јединице, нисам склон схватању да су територије Куча и Пипера тек сједињене у „влашким нахијама“, тек после успоставе турске власти, иако ћу касније показати да се процес саплемењавања ранијих самосталних дијелова код тих двају племена одиграо у оквиру територије која се образовала као „влашка нахија“.

Кад бих могао сасвим сигурно доказати да је „хрисовол“ о разграничењу између Пипера и Дубочана из времена прве владе Ивана Црнојевића, имао бих колико-толико сигуран ослонац за закључак да је територија Пипера сједињена још прије него што су Пипери признали турску власт. Овако, могу само да поновим: Ако је „хрисовол“ о разграничењу између Пипера и Дубочана заиста из времена Ивана Црнојевића, може бити само из времена његове прве владе, а по турском обичају приликом увођења статуса једне области, „влашка нахија“ Пипери треба да

је затечена територијална јединица. То су оправдане индиције за закључак да је пиперско војводство настало процесом развитака из катунске организације прије установе турске власти над Пиперима.

Иначе у Цетињском летопису има аутентичних докумената из времена Ивана Црнојевића о сличним разграничењима у Катунима, односно у Старој Црној Гори, и нека црногорска племена и братства у својој традицији везују одређивање њихове територије са личношћу Иван-бега. Двадесет година послеје расправе чије неке поставке Кулишић критикује, написао сам ово о територијализацији катунске организације у области Старе Црне Горе, наводећи своје старије радове: „Али је у тим мојим радовима на млетачком и турском историјском материјалу и на подацима народног предања јасан резултат за брдска и нека тада херцеговачка племена, а од црногорских за Малоншиће и Пјешивце. За Катуне сам раније логички претпостављао да се процес одигравао у исто време. Сада, међутим, знам. Територијализација у зимским стаништима је започела кад и територијализација Куча, Бушата итд. у скадарској области у зимским стаништима, крајем XIV и у првој половини XV века. Доказ: *Satuni Cernagore* у Паштровићима 1435. године (разјашњење о чему се ради дугујемо Божићу). Територијализација катунске организације у самим Катунима, ондашњој Црној Гори, завршена је средином XV века. Доказ: Влашка црква на Цетињу је подигнута 1450. године, а то је установа седелачке културе. Њу нису подигли — како их народно предање са успоменом баш из тог времена зове — „Старовласи“ који су остали, малобројни, на старим облицима номадског живота, него територијализирани власи. Тек кад се Иван-бег повратио на своју дедовину, на Цетиње, са Зећанима од којих су неки и раније катуновали у Црној Гори, „Старовласи“ су сасвим потиснути. За разлику од новоподигнуте господарове „српске“ (не у смислу народности „српске“, него по социјалној карактеристици) добила је стара црква назив „влашка“ (све ово, осим тумачења, налази се записано у Ердељановићевој Старој Црној Гори, 225—227)^{45а}. На том мјесту у тексту кратко формулишем како се, по мојим резултатима испитивања, развијају територијализацијом катунске организације кнежевине и војводства које ће бити основа за развитак брдских племена, да бих објаснио развитак црногорских племена која се нису тада развијала у оквиру турских нахија него у оквиру државе Црнојевића, а о којима немамо података и пописа као о брдским племенима. Овдје, међутим, наводим напријед цитирани текст да бих показао да је за вријеме Ивана Црнојевића у вријеме образовања територијалних заједница у чијим оквирима ће се одигравати процес саплемењавања, улога државе била од значаја. Направио сам овај екскurz у намјери да подвучем шта значи, ако је „хрисовољ“ о разграничењу Пипера са

^{45а} *Значај Црногорског збора у XVII веку*, Обичајно право и самоуправе на Балкану и суседним земљама (Посебна изд. Балк. института, књ. 1), Београд 1974, 273—274, примј. 12.

Дубочанима заиста аутентичан документ из времена владе Ивана Црнојевића.

Али оно што треба нарочито нагласити јест то да у попису Пипера из 1485. године села већином немају родовска имена, иако се налазе у „влашкој нахији“. Иако је „влашком нахијом“ обухваћена територија могла настати само територијализацијом катунске организације, било раније било за вријеме успостављања турске власти, та територијализација није још дала, поред свег потискивања сеоске структуре, родовоку структуру. Напротив, катунска се организација у неку руку утопила у сеоској. Кад сам раније (стр. 204. моје расправе *Из историје Црне Горе, брдских и малисорских племена*) рекао да се област Пипера 1485. не разликује много од кнежине у Србији која се почела развијати у исто вријеме, нисам образложио опширно. Мислио сам да се то и без образложења види из материјала који сам донио.

У рукопису сажетог дефтера (defter-i mücmel) за Скадарски санџак из 1485. године напријед је додат сажети дефтер нахија Хота, Куча, Пипера и Климената, довршен 5. марта 1497. године. Као што се види из увода, попис је наређен као изузетан послје пописивања Црне Горе. Тај изузетни попис је очигледно предузет и припојен сажетом дефтеру за Скадарски санџак из 1485. године зато што су у тим нахијама наступиле огромне промјене.⁴⁶ Да сажетом дефтеру за Скадарски санџак није случајно придодат тај попис показује то што је поименичном дефтеру (defter-i müfassal) из 1485. године био такође придодат попис горе наведених нахија, начињен у исто вријеме кад и сажети попис. Он је придодат томе дефтеру на крају. Али је сачувани рукопис тога дефтера касније погрешно увезан и изгубили су се листови који се односе у приложеном попису на Хоте и Куче. Остали су само листови који се односе на Пипере и Клименте.⁴⁷

Посебни попис Хота, Куча, Пипера и Климената сачињен је због тога што су настале промјене. Клименти су тек тада признали турску власт, први пут су тада од Турака пописани. Код Хота, Куча и Пипера уведене су тимарске дажбине. Осим тога су миграције становништва промијениле структуру села.

У Пиперима су Турци признали домаће главаре, војводе, као спахије, и дали им у виду тимарских прихода дажбине од њихових села. Те домаће спахије су Божидар Вукотин, Радул Вукашинов и Вук Ђурђев. Божидар Вукотин је добро познати војвода из народног предања. На њега је прешло, према предању, пиперско војводство са Милице Ђуркова из Лутова. Он је био Миличин синовац и барјактар према народном предању. С његовим војводством, по предању, повезано је протјеривање Мугоша и сједињавање Пипера и Лужана. Спахија Радул би могао бити предак Ђурковића, који је према предању био син Ника-

⁴⁶ Објавио сам га у расправи *Из историје Црне Горе, брдских и малисорских племена*, стр. 165—179.

⁴⁷ Pulaha Cadastre II, Пипери стр. 270—285 (турски текст).

чев, а унук Бурков као што је и Божидар Вукотин био унук Бурков. Ту смета што се по предању отац Радулов зове Никац, а овдје је јасно уведен Вукашин као Радулов отац. Међутим, предање је могло и не очувати тачно генеологију. Не бих хтио да нагађам ко може бити Вук Бурђев. Треба нарочито истаћи да ти ванредни пописи 1497. године обухватају само насеља у којима су наведене тимарске дажбине. Катуне они очигледно не обухватају уколико се нису населили у села гдје су уведене тимарске дажбине.

Ердељановић није рекао на који податак мисли кад говори о постојању два војводе у старијој историји племена Пипера. То ће ваљда бит подаци о војводама Божидару Вукотину и Радулу Никачеву. Као што се види, према традицији, они су једног поријекла, обојица су унуци Буркови из Лутова, а очеви су им браћа. То не може бити оно што тврди Кулишић да је ријеч о двије етзогамне комплементарне половине, чији су главари двије војводе. То је вријеме покрета и насељавања, још нестабилизованог јединства у Пиперима. Није чудно да у то вријеме постоје стварно три војводе, као што свједочи турски попис из 1497. године. Послије овог објашњења мислим да је јасно да је Кулишићево досјећање паретнолошка конструкција направљена на први поглед без проучавања стварног материјала.

Треба истаћи да се групе становништва Пипера — као што је то случај и код Климената — у поименичном попису из 1497. дијеле по томе ко им је казнец (турски уписано *kaznes*). Код Пипера, било да је ријеч о катунима (у Климентима су казнеци главари катуна насељених у селима) или о јединицама у селима које немају назива, све је становништво подијељено по казнецитинама. Казнеци су имали дужност прикупљања пореза и дажбина.

У пописима из 1497. насеља Пипера и тимарски приходи од њих подијељени су овако:

1) село *Лушка Жуна*, раније су становали на мјесту званом *Стијена*,

први је уписан *Божидар син Вукотин, спахија* (кућа 25, самаца 5, спахија 1, удовица 4, испенце 774 и уписане тимарске дажбине),

2) село *Лушка Жуна*, припада споменутом спахији Божидару, раније су становали у мјесту званом *Лутово*, први је уписан казнец Балчиша син Буров, *müsellem* (ослобођен од пореза и дажбина),

(кућа 27, самаца 3, удовице 2 и уписано испанце и тимарске дажбине),

3) село *Дрезга*, припада споменутом спахији Божидару, раније су становали у мјесту званом *Свиба*, казнец Божидар, син Дабиживов

(кућа 18, самаца 4, удовица 1 и уписано испенце и тимарске дажбине),

4) село *Дрезга*, припада споменутом спахији Божидару, казнец Петар син Ников,

(кућа 13, самаца 4, удовица 1 и уписано испенце и тимарске дажбине),

5) село *Дрезга*, припада споменутом спахији Божидару, казнец Ђуро син Лекин,

(кућа 8, самаца 4 и уписано испенце и тимарске дажбине),

6) село *Дрезга*, припада споменутом спахији Божидару, казнец Радич син Гомљенов (?)

(кућа 11, самаца 1, удовице 2 и уписано испенце и тимарске дажбине),

7) село *Добрико* (?), припада споменутом спахији Божидару, раније су становали у истом мјесту, казнец Нико син Радешинов,

(кућа 6, самаца 2, и уписано испенце и тимарске дажбине),

8) село *Дрезга*, друго име *Завала*, раније су дошли...,⁴⁸ казнец Пешко син Радашинов,

(кућа 11, самаца 3, удовица 1 и уписано испенце и тимарске дажбине),

9) село *Мрке*, припада споменутом спахији Божидару, (кућа 3),

10) село *Златичиште*. Они су невјерници из споменутог села Мрке који су у споменутом селу Златичишту, казнец Радич син Рашков,

(кућа 10, самаца 1, удовице 3 и уписано у испанце и тимарске дажбине).

Уписана су затим три становника из Храснице и један становник из Близне који су се преселили у Подгорицу.

11) село *Бјелице* (?), раније су становали на мјесту званом *Поткос* (?), први уписан *Радул син Вукашинов, спахија*

(кућа 12, спахија 1, самаца 4, удовица 1 и уписано испанце и тимарске дажбине),

12) село *Дрезга*, припада споменутом спахији Радулу (кућа 21, самаца 3, удовица 2 и уписано испенце и тимарске дажбине),

13) село *Бјелице*, припада споменутом спахији Радулу, раније су становали у мјесту званом Храсница,⁴⁹

казнец Ђуро син Лијев (?)

(кућа 17, самаца 1 и уписано испенце и тимарске дажбине),

⁴⁸ Нисам у стању да то мјесто у турском тексту прочитам на задовољавајући начин. Пулаха је у албанском преводу прочитао *Prostovi*, али онако како је објавио арапским словима могло је да се чита *Простун*.

⁴⁹ Пулаха је читао *Mirasnica*, али на претходној страни (378) се види да треба читати *Hrasnica*.

14) село *Дуга*, припада споменутом спахији Радулу, станују као и раније на истом мјесту (кућа 4, самаца 2, удовица 1 и уписано испенце и тимарске дажбине),

15) село *Брестица*, станују на истом мјесту као и раније, припада споменутом Радулу спахији (кућа 5, самац 1 и уписано испенце и тимарске дажбине),

16) село *Ријечица*, од раније станују, ослобођени су *avariz-i divaniye*, јер чувају путеве као и раније, казнец Дапко син Вукашинов (кућа 48, самаца 21, удовице 2 и уписано испенце и тимарске дажбине),

17) село *Страхалићи*,⁵⁰ раније су становали у Брестици, први уписан *Вук син Бурђев, спахија* (кућа 61, самаца 34, удовица 9 и уписано испенце и тимарске дажбине),

18) село *Морачица*, припада споменутом спахији Вуку (кућа 6, самаца 2 и уписано испенце и тимарске дажбине),

19) катун *Букумири*, село *Страхалићи*, раније су становали на мјесту по имену *Вјетерник*,

први је уписан Радич син Лазаров (кућа 40, самаца 11, удовица 1 и уписане тимарске дажбине),

20) село *Радушев До*, припада катуну споменутог Радича (куће 3 и само уписано испенце),

21) катун *Бушати*, раније су становали на мјесту званом *Вјетерник*

село *Страхалићи*, казнец Никац син Пајшин (Бајшин ?) (кућа 35, самаца 10, удовице 4 и уписано испенце и тимарске дажбине),

22) катун *Дреновица*, село *Дреновица*, спустили су се из Брестице у...⁵¹ из...⁵¹ дошли су на мјесто Дреновица у Лушкој Жупи, затим су оданде поново дошли у споменуто...⁵¹ па поново дошли у Лушку Жупу, сада су се спустили у Дреновицу и ту су уписани да станују, казнец Вук син Никин (кућа 37, самаца 12, удовица 1 и уписане тимарске дажбине).

У поименичном попису куће су наведене с именима домаћина. Тако су уведене и удовице и самци.

На крају је дат износ тимарских дажбина осим дажбине за овце. Изражене у акчама тимарске дажбине износе укупно 17.344 акче. Треба нарочито истаћи да свагдје стоји уписано да није убиљежен порез на овце.

⁵⁰ Постоји *Стрблић* „мјесто“ и поље у Рогамима (Ердељановић, *Постанак племена Пипера*, 330).

⁵¹ Пулаха је читао *Белирте* (?).

Као што се види, попис је обухватио вријеме кад се завршавало сељење и пресељавање које је дало коначно сједињење племена. Такође се види да тај попис потврђује неке податке из народне традиције. Што се тиче покрета катуна и њиховог спуштања у жупу, овај попис даје конкретне податке. Треба нагласити да су у попису огромном већином српска имена чак и код катуна који имају албанска имена.

Пописи Пипера из 1485. и 1497. показују да је већ 1485. била у нахији Пипери (Piperler) сједињена територија Пипера и Братоножића. И народно предање указује да је прије војводе Божидача Вукотина била сједињена територија Пипера и Братоножића, јер је пиперски војвода Милица Ђурков из Лутова. Не само да није тачно да се сједињење територије одиграло у другој половини XVI вијека, што је тврдио Ердељановић, него ти пописи не потврђују да је тек за време војводе Божидача Вукотина сједињена територија племена Пипера, што је такође тврдио Ердељановић, иако показују да је оправдано кад народно предање повезује постанак племена Пипера са војудством Божидача Вукотина. Тачно је да Ердељановић није знао оно што ми данас знамо, али и његов метод није могао изаћи на крај са проблемом постанка наших динарских племена. Не желим тиме да умањим заслуге Ј. Ердељановића у испитивању наших племена. Уосталом, свако може видјети колико сам се служио не само материјалом који он доноси него и многим резултатима његових истраживања. Ердељановић за тај посао није био само необично вриједан скупљач етнографског материјала и оригиналан зналац тога посла него је за своје радове употребљавао сав објављени (понекад и необјављени) историјски материјал. Он је био велики зналац дескриптивног етнографског посла са многим врло успјешним микроетнолошким испитивањима. Неки детаљи су код њега сјајне партије. Али својим макроетнолошким схватањима која му служе као општи метод није могао обухватити проблем. Раније сам већ указао баш у расправи коју наводи Кулишић да Ердељановић једно каже кад говори о постанку наших динарских племена кад му прилази као општем проблему, а друго кад саопштава конкретне резултате свога истраживања. По Ердељановићу племенско уређење постепено ишчезава пред развојем државне власти, па се касније племенско уређење може посматрати само као преостатак ранијег ступња у развоју. Тај једнострано позитивистички еволуционизам примјењује Ердељановић и на питање постанка наших племена. Племенско уређење може бити само старословенско, јер је старобалканско ишчезло за вријеме римске државне власти. Романски елементи су ушли у процес саплеменавања, али племенско уређење потиче од насељених Словена. Међутим, постанак племена Пипера у његовим у историји познатим оквирима, на основу позитивног испитивања, не ставља у вријеме досељења Словена него преткрај XVI вијека. Ту је попријечио за један вијек не само на основу набрајања пасова и једног погрешно прогумаченог податка код М. Болице, него вјероватно под утиском улоге Дре-

каловића у развиту Куча. Ердељановић није могао схватити вишедимензионалност процеса постанка наших племена, још мање феудалну компоненту у том процесу. Ипак је у приказу развита, захваљујући позитивном конкретном прилазу материји, дао војнодемократску димензију процеса, одлучујућу у стварању услова за саплемењавање, а није процес сводио на једнострано исхваћену родовску димензију у развиту. Војнодемократском димензијом Ердељановић тумачи и спомен о некадашњем постојању „двие војводе“ у Пиперима. Ш. Кулишић оцјењује метод свога професора, као усталом метод већине досадашњих истраживача, као „логичко-позитивистички“. Кулишић се уздиже својом „дијалектиком“ изнад тог метода! С те висине не може да види оно што је очевидно! За висине је потребно орловско око!

Да је процес саплемењавања који је започео путем насељавања катуна пред 1497. годину дао онакву структуру племена Куча каква се срета 1570. године доказао сам у својој расправи *Из историје Црне Горе, брдских и малисорских племена* (стр. 302), у оној расправи коју Ш. Кулишић наводи. Упоређењем података дефтера из 1485, 1497. и 1570. године изводим закључак који се — како сам ондје рекао — „сам од себе намеће“. Кулишић нити помиње нити побија тај резултат конкретног испитивања. Он не вели да ја истичем да 1485. у Кучима нема уведених катуна него су само уведена села без српских родовских имена за села, да 1497. поред само два села има 9 уведених катуна, од којих прва три имају српска родовска имена (два од њих нису уписана 1485. године, а трећи можда јест, али није сигурно), а да 1570. године у Кучима опет нема уписаних катуна, али су „села“ претежно са родовским именима, од којих су прва три српска и иста као имена прва три катуна из 1497. године. Да су се пред 1497. године населили у Кучима нови катуни доказујем и упоређењем броја кућа у пописима из 1485. и 1497. године. То доводим у везу са пописом Климената из 1497. године, гдје су у селу Чпаја (Шпаја) уписана три катуна са српским именима и један с албанским именом, а у селу Селце један катун с албанским именом. У попису Климената из 1570. године нема уписаних катуна већ само два села, Селце и Шпаја. Клименти иначе служе као дербенције. Сличне сам закључке у том истом раду извео и о Пиперима, упоређујући споменуте пописе. Очигледно се ради о једном таласу насељавања „влашких“ катуна у те области. То потврђује изричитим исказима — као што смо видјели — поименични попис Пипера из 1497. године. Тај талас је створио основу за процесе саплемењавања који ће дати онакву структуру племена Куча и Пипера какву је сретамо у попису из 1570. године.

Ш. Кулишић ништа то не уважава. Он иде сасвим другим путем у објашњењу постанка племена, а за његово гледиште служи му баш податак из Ердељановићеве књиге о постанку племена Пипера. Кулишић наводи резултат Ердељановићева испитивања о непостојању генса код црногорских племена, и то цитатом од ријечи до ријечи, да „у њима нема праве гентилне

организације, онакве какву знамо на примјер код старих Грка и Римљана или какву су на примјер Морган и други показали код америчких Индијанаца“ (стр. 33). Одмах на то Кулишић додаје, истина не баш сасвим јасно да се односи и на Морганове Индијанце, да је „апсурдно“ (!) тражити сличну гентилну организацију у црногорских племена као код народа које Ердџановић наводи. У исто вријеме је начинио паретнолошку аналогију између индијанских и црногорских племена на основу једног мутног податка који се односи на Пипере.

Кулишићев је поступак збиља онакав какав испада кад се повежу његове ријечи. Сводећи „родовско друштво“ само на родовску димензију, не схвата да родовски поредак, уколико се сведе на себе самог, нема елемената друштва. Такве су биле преисторијске природне заједнице, а не патријархалне заједнице, поготово не патријархалне заједнице о којима је ријеч. Кад говори о нашем „родовском друштву“, о нашим динарским племенима, Кулишић не води рачуна ни о војнодемократској димензији тога друштва нити о феудалној компоненти војнодемократске димензије која се у одређеном историјским условима повезивала са феудалним друштвом у чијим се државним границама „родовско друштво“ налазило.

Ако упоредимо дефтер за Херцеговачки санџак из 1477. године и дефтер за Смедеревски санџак из отприлике истог времена, у којима су пописани „власи“ који се насељавају у села, онда се види да су Божидар Вукотин и остала два главара добили положај спахије да још више населе и опет приведу сеоској култури (şenletmek için, како се то каже у пописима који се односе на Србију) раније опустјела села. Лушка Жупа је 1485. године, а тада су сви Пипери имали „влашки“ статус без тимарских дажбина, уведена је у попис као „пусто село“, а 1497. године насељена је досељеницима из Лутова и Стијене који су уписани спахији Божидару Вукотину, а у Дреновици у Лушкој Жупи населио се из Брестице један катун који није уписан ниједном домаћем спахији. Морачица је такође 1497. насељена, а 1485. је била пуста. Морачица припада спахији Вуку Бурђеву. Том истом спахији припадају и насељеници у селу Страхалићу који су се доселили такође из Брестице као и катун насељен у Лушку Жупу. У село Страхалиће населили су се два катунца са Вјетерника, али они нису уписани спахији Вуку нити иједном домаћем спахији. Један од тих катунца је Вакумири, а други Бушати. Као што се види из пописа, село Радушев До припада катуну Вакумири Радича сина Лазарава, чији је основни дио катунца у селу Страхалићу. Да ли су села која се у попису 1485. године не спомињу, попут Дрезге, исто тако тек 1497. насељена, у то питање не улазимо.

То нису подаци тек сада објављени него прилично давно, поименични попис прије пет, а сажети прије 25 година у мом раду чије поставке Ш. Кулишић критикује, не обраћајући пажњу на материјал који стоји иза мојих закључака.

Као приход спахилака домаћим спахијама у Пиперима дати су испенце и дажбине од обрадиве земље, али изричито стоји

да није уписан порез за овце. Тако стоји и код катуна који нису уписани домаћим спахијама. Судећи по одредби о Климентима гдје се вели да одсјеком плаћају 1000 акчи харача султану и 1000 акчи испенце санџак-бегу, тимарски приход који није дат домаћим спахијама спадао је санџакбегу. Али је свагдје уписано да није уведен порез за овце у тимарске приходе, и ондје гдје дажбине вјероватно припадају санџакбегу. Кад се узму у обзир турске законске одредбе о власима и упореде подаци који се тичу у селима насељених „влаха“ у временски нешто ранијим и нешто доцнијим дефтерима за Смедеревски санџак, тада тај податак о неуведеним дажбинама за овце показује да је очуван филурицијски статус становништва у Пиперима, као и у Кучима и Хотима. Они плаћају филурију као сточари, а дају дажбине са обрадиве земље коју држе. Правећи ванредни попис из 1497. године турски писари су унијели само становништво које има обавезе да даје тимарске приходе, јер су они унијели што се мијења према попису из 1485. године. Стога су та два пописа припојена одговарајућим дефтерима из 1485. године.

С тим у вези је питање шта представљају казнеци у Пиперима 1497. године, да ли су они старјешине катуна. Код Климената то није проблем, ондје су казнеци старјешине катуна. Код Пипера су главари два катуна уписани као казнеци, а у једном главар није тако уписан. Катунци су уписани само код становништва које не спада домаћим спахијама. Али од казнештина које су уписане домаћим спахијама неке су сигурно досељени катуни као што се то види из пописа. Да ли су се казнештине које обухватају становништво које је и раније становало у селима гдје је уписано рачунале у катуне, не може се утврдити са сигурношћу. На жалост, у поименичном дефтеру није сачуван ни попис Куча, код којих је у сажетом дефтеру уведено девет катуна и два села, нити попис Хота, код којих су у сажетом дефтеру уведена само села, па да можемо знати да ли су казнеци били главари и села које није нарушила насељеничка катунска организација. У сажетом дефтеру нису уведене казнештине, па тако не знамо да ли су у таквим селима били казнеци старјешине. Кад бисмо имали у поименичном попису податке о Кучима и Хотима, могли бисмо са неком сигурношћу рећи да ли су казнештине донијели са собом досељени катуни, или је то стара установа у селима. Било како било, организација казнештина добила је на значају, јер казнеци у попису из 1485. године нису уведени, као што нису уведене ни домаће војводе.

Кад се упореди број уписаних кућа у Пиперима из 1485. године, види се да је преко 300 кућа у попису из 1497. године више, и то у попису који обухвата само становништво са тимарским обавезама. Било да 1485. нису турски пописивачи ухватили све становништво (нису пописали нетериторијализиране катуне), било да су се касније расељавањем раздвојиле куће, било да су се с планина спустили катуни који 1485. пописом нису били обухваћени или да су се доселили катуни и

друго становништво са стране, или да је — што је највјероватније — свега тога било, очигледно су Турци знали шта раде кад су пиперске главаре именовали спахијама и дали значај казнештинама.

Гапријед наведени подаци показују јасно да се сједињавање дијелова који су ушли у племе Пипери завршило у другој половини XV вијека. У другој половини XVI вијека, када Ердељановић ставља коначно формирање племена Пипери, постоји већ увелико формирано то племе. Упоређењем података турских пописа (Пипера из 1485, 1497. и 1570. добија се сличан резултат као код Куча. Године 1485. уписана села већином немају родовска имена, 1497. се насељава талас катуна, а 1570. имамо „села“ већином са родовским именима.

У дефтеру за Скадарски санџак из 1570. године (Başvekalet arşivi, İstanbul, Tapu-tahiriir defterleri Nr. 500) уписани су Пипери.

За Пипере у том дефтеру стоји да је раја одбила да се упише и да им се броје куће, али да су кнезови пристали да плаћају одсјеком. Уписана су ова села: *Гојсалићи* (1600 акчи), *Ђурковица* (1600 акчи), *Црнци* (1600 акчи), *Мрке* (800 акчи), *Петровићи* (1200 акчи), *Николићи* (1000 акчи), *Павличићи* (1200 акчи), *Ђумовићи* (?) (празно), *Гостићи* (празно), *Даждомир* (?) (празно), *Братоножићи* (3500 акчи), *Букумири* (1500 акчи), *Страхалићи* (празно) и *Ријечица* (2000 акчи). Нахија Пипери није пописана са именима домаћина ни са бројем кућа као што су уписане остале нахије. Укупно је уписано за приход од испенце и ушгура 16000 акчи, а за нијабет за Пипере, Братоножиће и Ријечицу још 2000 акчи. Пипери су уписани као нахија кадилука Подгорица.

У својим ранијим радовима довео сам у везу отпор Пипера који се спомиње у дефтеру из 1570. године са народном пјесмом која опјева пиперски бој са Тахир-пашом, са пјесмом која се по свему мора ставити у XVI вијек.

У то вријеме су Пипери извојевали признање свога изузетног положаја какав нису имала сусједна племена Кучи и Бјелопавлићи. Напротив, Кучи и Бјелопавлићи су, према дефтеру, имали обавезу да дају испенце и тимарске дајзбине. Па чак у то вријеме ни Црној Гори, која је као „вилајет Кара Даг“ од времена Скендер-бега задржала филурицијски статус, још није било признато право да плаћа дајзбине одсјеком, иако је у исто вријеме, за вријеме њене припадности Дукађинском санџаку, започео процес јачања домаћих аутономних установа у Црној Гори.⁵²

Може се констатовати да је у ово вријеме било уопште покушаја од стране турских власти да се попуштањем среде односи ако не са другим племенима оно са Пиперима и Црном Гором.

⁵² Б. Ђурђев, *Значај Црногорског збора у XVII веку*, 280—281.

Међутим, такав изузетни положај Пипера није се одржао. У дефтер за Скадарски санџак из 1582. године (Тару ve Kadastro Umum müdürlüğü, Ankara, Nr. 416, лист 127—130 в) Пипери су уведени са обавезама плаћања и давања дажбина као Бјелопавлићи и Кучи. Уписана су „села“: *Гојсалићи, Турковица, Црнци, Мрке, Петровићи, Николићи, Павлићи, Братоножићи, Букумири, Ријечица и Бушати* са именима домаћина (најмање кућа имају Николићи 18, а највише Братоножићи 105 кућа). Уведено је испенце, ушур и остале дажбине. Уписано је још пет празних селишта. На крају је уписан нијабет од Братоножића и Ријечице у износу од 6000 акчи као приход санџакбегова хаса.

Иако се у Црној Гори основни положај вилајета са филурцијским статусом није промијенио поновним потпадањем под непосредну власт скадарског санџакбега, ипак се да констатовати из података дефтера за Скадарски санџак из 1582. године да се положај народа и у Црној Гори погоршао.⁵³ Као што се из напријед наведених података види у исто вријеме се погоршао и положај Пипера.

То је била ситуација пред крај XVI вијека која је претходила покретима брдских племена и народа Црне Горе.

Одговарајући Ш. Кулишићу, случајно се догодило да сам морао говорити о постанку и развиту два племена у XV и XVI вијеку, од којих су Малоншићи у току XVI вијека очували филурцијски статус у саставу вилајета Црне Горе, али су на пријелазу у XVII вијек нестали нетрагом, а Пипери извјесно вријеме у другој половини XVI вијека извојевали изузетну аутономију, али су је изгубили пред улазак у период покрета брдских племена и народа Црне Горе крајем XVI и првих деценија XVII вијека. Међутим, нисам због тога одабрао да нарочито говорим о тим племенима, па чак нисам одабрао ни због тога што њихов примјер изузетно доказује оно што сам до сада рекао о постанку и развиту брдских, црногорских и херцеговачких племена. Држао сам се онога што је Кулишић конкретно споменуо.

Порицати улогу сточара који се у изворима називају „власима“ и улогу њихове катунске организације у процесу постанка наших племена у Брдима, Црној Гори и Херцеговини и у процесу настанка кнежине у Херцеговини, Босни и Србији у другој половини XV вијека представља данас анахронизам који је тешко разумјети. Многи извори различите врсте и различите провенијенције, међу њима и народна традиција, дају основну слику тога процеса.

Ш. Кулишић супротставља схватању развита племена из катунске организације путем јачања кнежина и успостављања војводства схватање развита племена као сједињење братстава. Он своди процес постанка племена само на развита родовских односа. При томе само спомиње облике заједничке сво-

⁵³ Исто, 281.

јине (комунице), не опредјељујући шта оне заправо значе, а пре-наглашава женидбене потребе и повезаност братстава по женидбеној линији. Он се понаша као да историчари које напада искључују процесну страну саплемењавања братстава у процесу развитка племена.

Да ја не водим рачуна о процесу саплемењавања братстава у целокупном процесу развитка наших динарских племена, то — једноставно речено — није истина. Заправо процес постанка племена тумачим као саплемењавање братства и родова, али не тумачим саплемењавање голим развитком родовског система него из промјена у начину производње и из конкретних облика друштвеног организовања који остварују услове за саплемењавање. Конкретним свједочанствима извора уз употребу народне традиције показујем како се братство појављује у том процесу. Кулишић, на примјер, прећуткује што сам рекао, по подацима дефтера за Херцеговачки санџак из 1477. године, о Гојаковим унуцима и братству од којег послѣје изводи своје поријекло већина припадника племена Роваца. Кулишић не вели да се на конкретном материјалу види да тај процес урастања Гојакових потомака као братства у развитку племена Роваца започиње у „џемату“ код којег је уписано пдје Ровци као катуни љетују, а гдје зимују. Десетак кућа Гојакових потомака сједињено је са осталим становницима Роваца 1477. године у катуњској заједници, „џемату“, чији је главар кнез Вуксан, за кога из народног предања знамо да је син Булатов, и такође Гојаков унук. Попис Роваца у дефтеру потврђује податке народне традиције о синонима Гојаковим и њиховом значају у развитку братстава у Ровцима.

Кулишић једноставно не води никаква рачуна какав сам материјал објелоданио и шта сам њиме доказао.

Саплемењавање родова и братстава у постанку племена не посматрам као једноставан и свагдје подједнак процес. Разликујем племена по томе да ли је племе једноставно настала федерација братстава или је настало племенско језгро које садржи сродна или наводно сродна братства. И то је прећутао Кулишић. Није ни споменуо, а камо ли да је узео у обзир, како објашњавам откуд та разлика у организацији племена.

Мислим да треба у рјешавању проблема настанка и развитка наших племена узети у обзир све стране у процесу: и природне промјене настале дјеловањем човјека, односно дјеловањем његове стоке, промјене настале у природним условима за номадско и полуномадско сточарство и земљорадњу, промјене у условима становања у бившим љетним стаништима сточарства и промјене у привређивању у бившим, зимским стаништима, промјене у односима насталим продирањем Турака, помјерањима становништва усљед тога, затим треба узети у обзир пропадање дотадашње државне власти која је била гарант односа који су се дотада у народу усталили, утицај турске компоненте у развитку патријархалних односа и сеоске и племенске самоуправе; затим треба узети у обзир постепено опадање феудалних облика живота који и иначе у овим областима нису били баш јако раз-

вијени, али и израстање мање развијених феудалних елемената у животу, који се повезује са патријархалним облицима живота који оживљавају. Разумије се, у том процесу играју одлучујућу улогу облици дјелатности у основној привредној грани, сточарству, прво претежно номадском, ограниченом на високе планине у љетним пасиштима и на зимовање у туђим жупним крајевима, затим полуномадском сточарству које је почело да преовлађује и у бившим ратарским предјелима. Ти облици дјелатности у тој основној грани привреде изражавају се у организацији пасишта, у катунској организацији која из тог произлази. На тој основи се и врши сједињавање и саплеменавање родова и братстава у процесу развитка племена. Како се првобитна јединствена катунска организација раширлава у процесу развитка племена, како се њене поједине димензије развијају, није лак проблем да се може ријешити једном паретнолошком конструкцијом.

Ако се не узме у обзир историјски моменат у свој својој разноликости и испреплетености разних страна живота, не може се разумјети процес постанка динарских племена. Не може се искључити моменат који се појавио у другој половини XV вијека, потреба да се у одбрани својих устаљених облика живота народ у својим локалним заједницама повеже приснијим, родским облицима живота него што су били ранији. Без тога се не може разјаснити како је могуће да се од малих територијалних заједница које су се образовале у првој половини XV вијека и које средином XV вијека постоје, већ седамдесетих, осамдесетих година XV вијека образују територијалне заједнице из којих ће се развити племена. Данас о том процесу у другој половини XV вијека има толико конкретног материјала да се више не поставља питање да ли је то тако, већ зашто је то тако.

Нисам знао шта је Кулишић написао за скуп којем је приложио реферат о којем је ријеч, док нисам добио умножени текст реферата. Али сам у свом реферату који сам приложио скупу написао нешто о употреби етнографског материјала за питања постанка наших динарских племена. Рекао сам и то да не треба супростављати безразложно податке историјских извора који показују важност катунске организације у постанку наших динарских племена и податке етнографског испитивања о саплеменавању брстава. Треба — рекао сам у свом реферату — једне податке интерпретирати другима и довести их у склад, стављајући једне и друге на своје мјесто. Као да сам знао шта ће ми требати.

Ограничио сам се углавном на то да се крећем у оквиру приједба које је Кулишић ставио мени. Али не могу да не кажем нешто поводом Кулишићеве оцјене гледишта покојног И. Божића, нашег друга свијетле успомене. По Кулишићу је И. Божић погрешно навео као примјер за своју тезу о постанку племена Паштровиће кад вели да су Паштровићи „вјероватно у другој половини XIV вијека сишли с масива Црне Горе у Приморје између Бара и Будве. Њихово име (по неком Паштру, од *pastores*

— пастири, чобани) и сама чињеница да су се називали катунима и када су се спустили у приморје, гдје су се бавили виноградарством, воћарством и повртарством, говори о њиховом поријеклу“ (стр. 43. реферата).⁵⁴ Кулишић то побија овако: „Прије свега име Паштровићи или Паштројевићи, како га је и Вук забиљежио, не потиче од *pastores*, како је утврдио Скок, већ од прасловенског придјева *пастр* (шарен), који се као презиме јавља у Светостеванској хрисувиљи, а налази се у чакавском говору.“ Оно што даље каже Кулишић баш није сасвим разумљиво. Он говори о промјенљивом значењу назива катун, о његовом историјском релативитету, када може да означава и становништво које се бави виноградарством и повртарством. Не разумијем коме је то упућено као замјерка. Ко је казао да територијализирани катун у земљорадничкој области не може да обухвати такво становништво!

Паштровићи су заиста сишли с масива Црне Горе. „*Nos enim, ex forma pacis, habere debemus, omnes pastrouichios et Reseuichios, qui descenderunt de Monte Zarnagore, vnde descenderunt omnes pastrouichij, reseuichij et Catunij de la stua* (Ластва — Б. Ђ.), *et alie ville, que ad suorum pastrouichiorum se congregant*“ — каже се у писму млетачког сената упућеном Николи Мемо за деспота Ђурђа 1453. године. У Ластви је 25 кућа служило господину Балши. Деспоту припада само пет кућа. Деспот, међутим, „*petit Catunos pastrouichiorum de lastua*“. Сви Паштровићи који су сишли са масива Црне Горе дати су Млецима осим пет кућа које су припале деспоту.⁵⁵

Ово сам споменуо и због тога што се вријеме територијализације Паштровића и других катуна из Црне Горе у приморје, очигледно насељавањем у ранија њихова зимска станишта, поклапа са временом територијализације зетских катуна у скадарској области и формирања „*compagnie over comuni*“ у зетској области.

Питање да ли име Паштровићи потиче од праславенског придјева *пастр* или од романског *pastor*, нема важности као доказ да су се Паштровићи спустили као сточарски катуни у приморје. То је из горе цитираног текста јасно. Међутим, да име Паштровићи потиче од прасловенског *пастр* није баш тако недвојбено као што мисли Ш. Кулишић. Са своје стране могу да кажем да у пописима села у Црмници у дефтерима за Црну Гору из 1521. и 1523. године има уз лична имена назива који би се могли читати *Пастор* или *Паштор*. Ја сам читао са сумњом *Ма(ј)стор*, али бих сада прије био за читање *Пастор* или *Паштор*. Приликом публикације дефтера указао сам на могућност таквог читања.⁵⁶ Тих имена нема у другим нахијама. Има их само код Црмничана, паштровићких сусједа.

Не бих се упустио да одговарам Ш. Кулишићу да нисам у његовим наводним критичким примједбама нашао доста повода

⁵⁴ Цитат је из *Историје Црне Горе* II, 2, 349—350.

⁵⁵ Ј. Валентини, *Acta Albaniae Veneta*, Парс II, XV, 135.

⁵⁶ Два дефтера Црне Горе из времена Скендер-бега Црнојевића II, 61, примј. 126. Види још стр. 66, 139.

да понешто боље разјасним, па чак и да о Пиперима унесем и нешто досада непроученог материјала. Ипак ће одговор бити кус, ако се не објасни позиција Ш. Кулишића са које напада многе истраживаче постанка динарских племена, међу њима и мене, не спомињући ни једном једином ријечи да су ти истраживачи ипак нешто, макар скромно, придонијели разрјешавању проблема.

Треба рећи шта заступа Ш. Кулишић кад је ријеч о проблему постанка динарских племена. Он то не вели баш сасвим јасно, али се ипак види. Напада оне који на било који начин тврде да су се сјевероалбанска, брдска, црногорска, бокелска и херцеговачка племена развила у XV вијеку. По Кулишићу је „племенско друштво“ у Црној Гори, Брдима и у сусједним дијеловима Боке и Херцеговине стара друштвена организација, настала послје насељавања Словена у те крајеве саплемењавањем гентилне организације старобалканских становника тих крајева и словенских насељеника у те крајеве. Они су читаво вријеме и до XV вијека „морали на неки начин репродуковати или развијати своје заједнице према могућностима и нормама родовских заједница“ (стр. 41. реферата). То Кулишић тврди, иако и историјски извори и народна традиција говоре друкчије и слажу се у својим подацима да су племена настала у XV вијеку.

Осим „комплементарне ендагамије (дуалне егзогамије)“, гдје се и формално позива на структуралисте (разумије се, ја не побијам Леви-Строса кад говори о индијанским племенима), Кулишић још спомиње „братствену и племенску својину“ као трајну појаву у тим заједницама које он оглашава вјечним племенско-родовским друштвом почевши од Илира.

Кулишић на том питању колективне својине инсистира. Али томе проблему прилази апстрактно, не може бити апстрактније. На стр. 35. свога реферата напада М. О. Косвена и његову формулацију „патронимије“ која се разликује од генса тиме „што генсу принципијелно припада начело заједничке својине које је неспојиво са приватном својином, док патронимија сједињава начела колективне и приватне својине“. Тиме Косвен онемогућава себи научно објашњење „новијих облика родовског друштва“, па и нашег братства. Кулишић на то цитира шта је Енгелс рекао о задружно-породичној својини и шта је Маркс рекао о различитим облицима заједничке својине из којих произлазе различити облици њеног распадања. Затим каже да је недидејалектички апсолутно одвајати родовске гентилне заједнице са колективном својином од гентилних заједница гдје се напореда јављају разни облици заједничке својине, па и приватне. „Без икакве сумње ни код нас ни у Албанији ни на Кавказу“ — пише Ш. Кулишић — „није се радило о првобитним генсовима, већ о гентилним заједницама чији су се економски елементи, са различитом колективном својином, братственом, племенском и кућном, и са веома редуцираном заједничком производњом (извјесни облици коперације), слабо и споро мијењали, тако да су се оне

одржале и у епохи феудализма, дјелимично и капитализма. Ниски ниво производње и неразвијена подјела рада у привреди ових родовских заједница, тдје се како каже Маркс „само сувишак производа претвара у робу“, представљају одлучујући економски услов њиховог трајања и њиховог обнављања“ (стр. 35. реферата). О тој горе цитираној Кулишићевој формулацији рећи ћемо нешто на крају. Сада само да једно истакнемо. На питање о постанку наших племена Кулишић одговара: Наша и албанска племена су, као и свака друга, облици живота одређеног ступња у развиту човјечанства, а одржала су се готово до наших дана због слабе подјеле рада, због редуцираних облика заједничке производње и због неразвијене робне производње у областима о којима је ријеч. Не може се рећи да не звучи марксистички!

Али Кулишић пише: „Наравно не може бити говора о неком сталном, непрекинутом и непромјенљивом континуитету племенских посједа, који су више представљали један режим, него прави посјед, како је указао Мијовић, али се исто тако не може порећи континуитет саме институције која је иманентна овом друштву“ (стр. 36. реферата). Кулишић насилу тражи противрјечности код других, а из његових ријечи излази да „племенска и братствена својина“ представљају „више један режим него прави посјед“!

Кулишић не спомиње мој рад о територијализацији катунске организације, тдје сам показао на основу историјских свједочанстава и на основу података топомастике да су катуни прије XV вијека представљали, уколико се нису раније територијализирали, претварајући се у села, управо повезаност једним „режимом“ номадског сточарења који је осигуравао коришћење љетних пасишта у планини, која није била њихова својина у феудално-државној компоненти својинских односа, и зимских станишта у селима, туђим и по феудалној и по сеоској компоненти својинских односа. То је одлика номадског катунског сточарства прије XV вијека у областима гдје су се касније развила племена, уколико се нису неке катунске заједнице раније територијализирале, уклапајући се у сеоску организацију. У XV вијеку дошло је до масовног преслојавања многих земљорадничких крајева сточарском организацијом која се изван области у којима су се развила племена утапала у сеоску организацију и дала кнежине. Тамо, међутим, тдје се рађала основа за развитак племена, кад су створени природни услови за полуномадско сточарење, територијализација катунске организације се ондје „остваривала повезивањем блиске жупе или долова у планини, способних за стално становање, у једну цјелину која се касније зове племе уз успостављање у неку руку суверенитета те организације над том територијом, односно над дијеловима територије.“⁵⁷ Као што сам већ истакао Кулишић ни не спомиње тај мој рад.

⁵⁷ *Територијализација катунске организације до краја XV вијека*, 163.

Кулишић се у погледу питања „племенске и братствене својине“ осврће само на студију Љубинке Ђирић-Богетић о комуницама у Црној Гори у XIX и почетком XX вијека и пребацује јој што пориче могућност „континуитета колективне својине са некадашњом родовском својином“ (стр. 36. реферата). Кулишић говори, разумије се, о континуитету „племенског друштва“ почевши од Илира до XIX вијека.

Како Кулишић доказује тај континуитет? Кулишић пише: „Већ сами називи *комуна* или *комуна*, *комуница*, који по објашњењу лингвисте Петра Скока, потичу од латинског придјева *communis* — заједнички, непосредно упућује на старију балканску традицију. И албанска су племена, послје опадања турске власти, узимала заједничко земљиште на исти начин као што су то радила и црногорска племена, али поред турских назива за комуницу *мерџ* (пашњак), *хали* или *халијер* (густо земљиште), био је уобичајен изван старе назив *кујри*, *којри*. Овај назив Валентини изводи од латинске ријечи *curia* и претпоставља да „традиција заједничких посједа“ досиже до римских *курија* (*curiae*), које су као општине постојале и у Илирику за вријеме римске власти, али је занимљиво да је Плиније илирска братства означио као *descuriae*“ (стр. 36—37. реферата).

Прво, треба доказати да изрази *комун* и *комуница* у Црној Гори потичу изравно од латинског, односно од старороманског придјева, а да нису настали под утицајем млетачких назива у сусједним крајевима, па примљени у тим крајевима и преузети од становништва Црне Горе. Друго, и кад би ти извори потицали изравно од латинске ријечи, откуд је то доказ да је „племенско друштво“ у тим областима постојало за читаво вријеме досељења Словена до XV вијека. То спада у *пашњачку*, *катунску* терминологију. А ко тврди да катунци нису стара балканска сточарска организација!

Што се тиче Валентинијева тврђења да назив *кујри*, *којри* (како пише Кулишић) потиче од латинске ријечи *curia*, ту би били потребни дебели докази да се покаже да то није излет у фантасто. Без албанских етимолошких ријечника и без познавања албанског језика и одговарајуће литературе не бих о томе смио мериторно говорити. Али бих смио необавезно указати да се мени чини да тај назив треба узети као модификацију турске ријечи *koru* — гај, шумарак. Ти турски изрази (*mer'a*, *hâli* или *hâli yer*, евентуално *koru*) не сретају се само у племенској области него и у другим крајевима под турском влашћу. Кулишић говори тако као да нигдје ван племенске области није било заједничког сеоског земљишта.

Кад је ријеч о Валентинијевом дјелу на које се Кулишић позива морам истаћи да из њега нисам могао ништа навести кад сам вршио своја испитивања о постанку наших племена. То сам изричито рекао у једној примједби у својој расправи о територијализацији катунске организације. Валентини не оглашава само Куче него и Пипере, Братоножиће и Бјелопавлиће албанским племенима која су се накнадно посрбила. Он не говори о албанској компоненти у постанку тих племена, него их једноставно

оглашава прије него што су се наводно посрбили албанским племенима. То му служи као полазиште за тумачење термина. Тако кад се Хоти 1474. спомињу као *montagna*, ријеч *montagna* једноставно значи племе. Ријеч *compragnia* у документима из 1455. и 1460. има значење: родовска организација, а можда и племе. Видјели смо шта је Кулишић направио од тог Валентинијевог тумачења.

Ш. Кулишићу је најважније шта каже Валентини шта је катун, односно то што га Валентини ставља међу термине за насељена мјеста. Уважава једино то тумачење које полази од значења ријечи *katund* (= село) у албанском. Кулишић не узима у обзир да у данашњем српскохрватском и бугарском катун значи љетне сточарско номадско и полуномадско насеље, сточарске колибе, као и да значи „мјесто гдје се љети у горама храни и музе стока (особито овце)“. Даље не води рачуна да у новогрчком *катуна* значи шатор, табор, а да у циганском значи черга. У Кеукауменовом *Стратегикону* (XI в.) *катуна* је логор под шаторима, мјесто насељено шаторима. Ријеч је вјероватно старобалканског, пресловенског поријекла, а у средњем вијеку на нашој територији влашка и арбанашка, па је као таква примљена у наш језик. Још донекле долази у обзир мишљење да је ријеч сјевернотурског поријекла (*katan/kutan* = обор), односно протобугарска. Ријеч је тумачена и са итал. *cantone*. У новогрчки је, изгледа, преузета из албанског. Али Н. Јокл који термин *катун* жели да изведе из албанског *katund* (изговара се код неких Малисора *катун* — Б. Ђ.) не узима да је исконско значење те ријечи *село* него *шатор*. Заправо он полази од значења *разапети* шатор. Историјски извори говоре о арбанашким покретним насељима под шаторима. Код нас баш има потврде да је термин катун значио шатор, и то баш на примјеру Пипера („разапеше Пипери катуне“). Х. Барић одбацује Јоклово тумачење настанка ријечи, јер су појаве у албанском језику на којима Јокл заснива своје тумачење касније него што се појављује ријеч катун, али не пориче да ријеч катун има и значење шатор, шаториште (Југ. Енциклопедија 6, катун). У нашим средњовјековним законским споменицима прије XV вијека прави се разлика између насељених ратарских села и сточарских катуна. Ш. Кулишић није морао консултовати историјске изворе да би то дознао. Довољно би било да се послужи Етимологијским рјечником П. Скока, који Кулишић иначе наводи кад му затреба за пакосну примједбу. Скок прима Јоклово мишљење.

У XV вијеку, у вријеме успостављања турске власти, упркос томе што је територијализација катунске организације добро одмакла у неким крајевима, у другим су „власи“ још увијек таборовали под шаторима. Доказао сам то на упису „влада вилајета Никшић“ и „влада вилајета Сјенице“ у дефтеру из 1455. године, а то се да наслутити и по другом материјалу. Ваљда ће сада бити јасно зашто турски пописивачи у дефтеру за Херцеговачки санџак из 1477. године, у дефтеру који је пописом ухватио сам процес територијализације катунске организације у

једном моменту, разликује „влашке“ цемате (катуне и њихове шире заједнице) од села, и зашто пописивачи Хота, Куча, Пипера и Климената из 1497. године ондје гдје је талас насељеника катунском организацијом раздијелило села уводе катуне и села као двије различите организације.

Поред Валентинија Кулишић нарочито наводи тумачење Гаспаринија, а оно га је и одвело у паретнолошку аналогију између црногорских и индијанских племена. Наводећи Гаспаринија, Кулишић тврди да неки називи Горњи и Доњи у именима насеља у Црној Гори потичу од њихова односа у „комплементарној ендогамији (дуалној егзогамији)“. Међутим, већином се називи Горњи и Доњи насеља у Црној Гори и сјеверној Албанији слажу са њиховим географским положајем. Понегдје назив Горњи значи насеље настало од катуна, који се спустио у жупу, а Доњи насеље настало од ранијег зимског станишта истог катуна. Ондје гдје се називи Горњи и Доњи не слажу са географским положајем насеља треба прво испитати каква су кретања и насељавања претходила, како су се у исконој области односила та насеља, ако је било пресељавања. Тек послје тога долазе друга објашњења. Али Кулишић воли мјесто конкретног испитивања назлобрзе паретнолошке аналогије!

Кад је ријеч о нашим племенима, остало је да кажемо нешто о раније споменутој Кулишићевој тврдњи да „без икакве сумње ни код нас ни у Албанији ни на Кавказу није се радило о првобитним генсовима, већ о гентилним заједницама чији су се економски елементи са различитом колективном својном, братством, племенском и кућном, и са врло редуцираном заједничком производњом (извјесни облици кооперације), слабо и споро мијењали, тако да су се оне одржале и у епохи феудализма, дјелимично и капитализма“ (стр. 35. реферата).

Кулишић тумачи да су се те заједнице које потичу још из времена прије феудализма одржале због тога што „ниски ниво производње и неразвијена подјела рада у привреди ових родовских заједница, гдје се како каже Маркс само сувишак производа претвара у робу представљају одлучујући економски услов њиховог трајања и њиховог обнављања“ (стр. 35.) Кулишић ту цитира Маркса тако као да је Маркс то што Кулишић цитира рекао за наша племена. Међутим, Маркс је то рекао за својинске односе у „азијском начину производње“ који почива на сеоским заједницама и на равнотежи између села и града. Кулишић одмах послје тога наводи студију Рожеа Гародија *Кинеско питање* и упоређује заједнице у Кини, Индији и другдје које су у својој производњи „довољне саме себи“, са нашим братствима, која су „сачињавала сеоске заједнице, са цјелином производње за себе“. „И у братствима, заправо у њиховим селима, у њиховим кућама само веома релативни вишак производа претварао се у робу“ (стр. 36).

Колико ја знам, у привреди наших племена преовлађивало је сточарство. Црногорска и брдска племена у својој привредној дјелатности нису била „довољна сама себи“. Напротив, свако зна да су била присиљена на допунску пљачкашку привреду.

Тачно је да су наша динарска племена спадала у оне области свијета у преткапиталистичком развоју у којима је био „ниски ниво производње и неразвијена подјела рада“ и у којима су били „економски односи са различитом колективном својином“, што истиче Кулишић. Али, ако поред „различите колективне својине“ на обрадиву земљу укључимо у „колективну својину“ и „режим“ сточара на пасиштима, што ради Кулишић, то су онда опште карактеристике патријархалних заједница у историји (да не споменемо у праисторији) и патријархалних заједница у оквирима преткапиталистичких друштава. И индијских и кинеских сеоских заједница, и номадских туркменских и узбечких племена, и Јурука, и руских сеоских заједница (Маркс сматра да „словенски начин производње“ спада у варијетет „азијског начина производње“), и наших полуномадских племена, и тако у недоглед. Не вјерујем да је било некога на научном скупу о проблему патријархалних заједница код нас ко то не зна. Али се те опште одлике у привреди свих различитих народа нису одржале због тога што су заједнице у свих тих народа биле у погледу производње „довољне саме себи“ и због тога се вијековима и миленијима стално репродуковале, као што је, имајући у виду у првом реду Индију, рекао Маркс за „азијски начин производње“ (ријеч је о земљорадничким народима). Као што свако дијете зна, привреда изразито сточарских народа већином није била „довољна сама себи“ и отуд походи и освајања азијских и других сточарских народа. Свако дијете такође зна да ни привреда наших динарских племена није била „довољна сама себи“, иако су се у условима у којима су се налазила племена морала задовољити углавном оним што су имала и што су могла у сусједству награтити, јер су њихови производи због неразвијености тржишта ишли слабо, а и неки знатнији вишак нису могли произвести.

Поред свега тога не треба баш сасвим занемарити улогу околних градова у историји наших племена, нарочито неких. Кад је Црна Гора пред средину XVI вијека изгубила Ријеку, пошто су је турски војници посјели и отргнули од остале фидурицијске Црне Горе, народ без тога трговишта — како вели Петар I Петровић — „живјети не могаше“. Петар I Петровић, истина, то каже готово три стољећа касније, али је његов исказ заснован на познавању улоге околних градова у племенском друштву. Може се чак наслутити да ту Петар I преноси традицију од ријечи до ријечи. Уосталом, треба уочити улогу Котора у историји Црне Горе.

Ипак је најчудније што Кулишић цитира Марксове ријечи које се односе на непромјенљивост азијских друштвених односа у њиховој преткапиталистичкој историји, на непромјенљивост која се одржава поред свих промјена династија, поред свих — као вели Маркс — „олуја на политичком небу“, у вези са проблемом постанка наших племена, а код нас су успостављањем турске власти настале корјените друштвене промјене. Да се не упуштамо у питање колико стоји Марксова тврдња о непромјенљивости азијских друштвених односа кроз вијекове и

миленије у свјетлу садашњих историјских знања, да утврдимо само да Кулишић цитира Маркса без везе. Маркс говори о сеоским заједницама које су у привређивању „довољне саме себи“, а наша динарска племена то нису.

Једностранни постмарксистички формационализам,⁵⁸ који је заправо само једна врста еволуционистичког структурализма, у погледу систематских схватања одликује се у претежној мјери апсолутносоциолошким схватањима (односно, кад је ријеч о патријархалним заједницама, панелнолошким схватањима), а у погледу метода истиче се аналогизама које не воде довољно рачуна о стварним природним и историјским суштинским разликама. У средњовјековној Кини и Индији је владао феудализам, у принципу исти као европски, тј. владао је феудализам као општи ступањ развика човјечанства — тврде совјетске и друге присталице постмарксистичког формационализма. У Кини и Црној Гори у феудализму су се одржале у основи исте тентилне заједнице, као преостатак општег ступња у развипку човјечанства, тврди Ш. Кулишић.

Разјашњење постанка и опстанка наших и сјеверноалбанских племена мора ићи другим путем, конкретним испитивањем. Уколико је ријеч о унутрашњој компоненти развипка, мора се у првом реду објашњење тражити у одликама начина производње и промјенама које су настале у начинима производње, и то баш у начинима производње, као таквим, а у другом реду у односима међу људима, који из начина производње произлазе. Али се разјашњење не може наћи без узимања у обзир спољних историјских услова и промјена које су у њима настале. Јасно је да све те три стране у процесу морају у разјашњењу добити своје мјесто које одговара стварном процесу.

Постанак племена је за мене дио много ширег концепта, као што се види не само из мојих досадашњих радова него и овдје. Нисам још доспио да овладам свим појединостима процеса, односно нисам још све до детаља проучио што се тиче постанка племена и кнежина, а што се може проучити према изворима које знам. Не велим да је све разрјешено мојим прилозима, да ништа нема за дискусију. Али, да сам у свом објашњењу постанка наших динарских племена направио „апстрактно схематску конструкцију“ која „не води рачуна ни о битним елементима који сачињавају једно друштво, а још мање о конкретним односима и формацијама у развипку динарског родовског друштва“ и да сам само разрадио Шуфлајеву „механичку теорију“, то може казати само неко ко збиља не води рачуна о ономе што говори.

⁵⁸ То је израз који сам сковао према терминима структурализам и функционализам. Свјестан сам да су термини структурализам и функционализам језички оправданији. Термин *формационализам*, који сам сковао од формација (заправо друштвено-економска формација), мање је језички оправдан (можда би боље било *формационизам*, али ја намјерно остављам како сам израз сковао). Мени тај израз добро дође да означим разликовање постмарксистичког структурализма не само од сасвим неисторијског структурализма, који се тако и назива, него и од позитивистичког еволуционистичког структурализма који се тако обично не назива.

Иако Кулишић у своме реферату говори о много чему што довољно не познаје, његово истицање братственот карактера у нашем родовском систему у прошлости није без свога оправдања. Камо среће да се на то питање отраничио и да га је разрадио, не правећи од тог момента у развиту нашег родовског система кључ који отвара све историјске браве у проблему постанка наших динарских племена.

А шта да кажем након свега овога о Кулишићевом исказу о општем односу дијалектике и формалне логике и његовом патерналистичком савјету да морамо „дијалектичким проучавањем“ прићи проблемима који стоје пред нама у проучавању патријархалних облика живота народа и народности Југославије? Најбоље ништа, иако је и у овом случају *difficile saturam non scribere* (тешко не написати сатуру).

Бранислав Ђурђев